

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

МАРІЯ БРҀС

**ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Частина третя

Хрестоматійні матеріали

Івано-Франківськ
2024

УДК 811.161.2(091)
ББК 81.2Ук-0
Б89

Рекомендувала
до друку науково-методична рада факультету філології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(протокол № 1 від 27 вересня 2024 р.)

Рецензенти

Грециук Василь Васильович – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Лесюк Микола Петрович – доктор філологічних наук, професор кафедри слов'янських мов Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Меркулова Оксана Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Запорізького національного університету.

Брус М. П.

Б89 Історична граматика української мови. Частина третя. Хрестоматійні матеріали: навчальний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О. В., 2024. 128 с.

У посібнику представлено навчальний і науковий матеріал з історії української літературної мови XI–XV ст., яка становить основу вивчення програмної дисципліни «Історична граматика української мови» у закладах вищої освіти. З метою пізнання і засвоєння найдавнішого писемного періоду розвитку української мови систематизовано відомості про становлення основних мовних рівнів – фонетичного, лексичного, словотвірного і граматичного.

Посібник складається з трьох частин. Третя частина охоплює вибрані праці з історії вивчення писемних джерел і вибрані тексти писемних пам'яток XI–XV ст. для дослідження їх мовних особливостей. Лінгвістичні праці є науковою базою для пізнання й освоєння писемної спадщини XI–XV ст., містять напрацювання вчених з історії давньоукраїнської мови. Тексти писемних джерел XI–XV ст. – це фрагменти вибраних творів із найбільш багатими й виразними рисами української мови.

Посібник укладено для підготовки здобувачів вищої освіти рівня бакалавра зі спеціальності 035 Філологія, а також для вчителів-словесників, науковців-лінгвістів, знавців і дослідників історії української мови.

УДК 811.161.2(091)
ББК 81.2Ук-0

© Брус М. П., 2024

ЗМІСТ

Передмова

УКРАЇНСЬКІ ПАМ'ЯТКІ ХІ–ХV СТОРІЧ

Німчук В.В.

Пам'ятки української мови 9

Німчук В.В.

Правила публікації джерел наукового класу 12

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК

Булаховський Л.А.

Майбутні українські риси в староруських пам'ятках 23

Свенціцький І.С.

Мова староруських творів світського змісту Х–ХІІІ ст. 44

Німчук В.В.

Євсевієве Євангеліє 1283 р.
як пам'ятка української мови 56

Пещак М.М.

Стиль ділових документів ХІV ст. (структура тексту) 79

Русанівський В.М.

Передмова. *Українські грамоти ХV ст.* 87

ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ПИСЕМНА СПАДЩИНА

Писемні пам'ятки ХІ сторіччя 99

«Руська Правда» ХІ–ХІІ ст.

Писемні пам'ятки ХІІ сторіччя 103

«Повість временних літ» початку ХІІ ст.

Писемні пам'ятки ХІІІ сторіччя 107

Галицько-Волинський літопис ХІІІ ст.

Писемні пам'ятки ХІV сторіччя 110

«Грамоти ХІV ст.»

Писемні пам'ятки ХV сторіччя 114

«Грамоти ХV ст.»

Список писемних пам'яток 118

Список рекомендованої літератури 121

Умовні скорочення й позначення 126

ПЕРЕДМОВА

Історія мови – найскладніша ділянка вивчення української мови, особливо перші етапи становлення української мови. Вона губиться в глибині віків, і визначити початок української мови дуже важко, як і людської мови взагалі. Про початок української мови можна говорити лише на основі проведеної реконструкції найдавніших мовних періодів розвитку людства. Однак безсумнівним є те, що її літературно-писемна форма була пізнішою в часі, ніж розмовна.

В історії української мови слід виділяти дописемний і писемний періоди. Дописемний період був досить тривалим і охоплював розвиток племінних, згодом діалектних мовних особливостей, що лягли в основу української мови. А до перетворення чи переростання діалекту, групи діалектів в окрему мову спонукають набуття ними оригінальної структурної організації на всіх рівнях, відмінної від інших сформованих споріднених мов, і різноманітні суспільні або суспільно-політичні фактори. Дописемний період як час виникнення перших рис української мови і формування її діалектних особливостей знайшов часткове опрацювання й відображення у багатьох наукових працях, що дало змогу констатувати про формування української мови ще в додержавний період. Однак на протоукраїнському ґрунті відбувалося тільки зародження, визрівання й накопичення мовних рис, що згодом дали початок майбутній українській мові, писемні традиції якої тягнуться від XI ст. – часу появи писемних українських джерел.

Період XI–XV ст. є показовим і визначальним етапом у формуванні української мови, бо на цей час припало творення й функціонування літературно-писемної мови з унікальними правописом та вимовою. За відсутності в українській лінгвістиці вироблених критеріїв визначення меж між етапами становлення мови в посібнику подано власні принципи, що базуються на внутрішньому й зовнішньому розвитку української мови. За початок відліку української мови взято XI ст., пов'язане з виникненням перших писемних творів у Київській Русі, що відображали риси української мови, і становленням основних рівнів української мови, а за кінець відліку – XV ст., пов'язане з пізнім відтворенням найдавніших українських писемних пам'яток, первинною документацією окремих

українських мовних явищ, започаткованих у давньоукраїнській період, та із завершенням формування української мови як окремої системи. В XI–XIII ст. постають і поширюються півднем Русі фонетичні, граматичні, лексичні та інші новотвори, притаманні українській мові, а на період XIV–XV ст. припадає первинна або частіша фіксація українських мовних явищ, започаткованих у минулому.

Передумовами становлення української мови були впливи старослов'янської як першої писемної мови на Русі, розвиток мовнотериторіальних ознак додержавного періоду, українського фольклору та суспільно-політичної мовної практики Київської землі. І весь період XI–XV ст. був сприятливим для розвитку української мови, що охопив існування централізованої Київської держави, Галицько-Волинської Русі і Великого князівства Литовського, тобто являв собою період вільного й самостійного розвитку української мови, аж до кінця XV ст. – до позбавлення українських князівських династій влади і втрати української державності.

Важливість глибокого і ґрунтового пізнання та засвоєння історії української мови, з'ясування розвитку української мови в XI–XV ст., усвідомлення процесу становлення власної писемної традиції зумовили підготування цього посібника. На сьогодні відомо багато лінгвістичних праць з історії української мови, однак немає системного опрацювання всієї наукової бази для комплексного відображення історії української мови і всебічного вивчення її як навчальної дисципліни у закладах вищої освіти. У зв'язку з цим метою написання посібника стало узагальнення й представлення в широкому обсязі наукових даних з історії української мови XI–XV ст., щоб дати студентам глибокі знання про найбільш давній писемний період розвитку української мови, добитися правильного розуміння й усвідомлення історії становлення та формування української мови, показати стан вивчення вказаного історичного періоду в сучасній лінгвоукраїністиці.

Навчальний посібник складається з трьох частин. Перші дві частини структуровано відповідно до становлення основних рівнів української мови – фонетичного, лексичного, словотвірного, морфологічного й синтаксичного, з метою вивчення основних закономірностей розвитку фонетичної системи, лексичного складу,

словотвірної структури, граматичної будови української мови в найдавніший писемний період її розвитку – XI–XV століттях. А в третій частині подано вибрані праці з історії вивчення писемних джерел XI–XV ст. і зразки писемних пам'яток для набуття навичок читання й аналізування їх.

Перша частина містить теоретичний матеріал і тематичні таблиці. Теоретичний матеріал зосереджено у чотирьох основних розділах, до вивчення яких підводить вступний розділ, що розкриває важливі поняття з історії української мови як навчальної дисципліни і наукової галузі. Усі розділи посібника – Вступ, Фонетика і фонологія, Лексика і словотвір, Морфологія, Синтаксис – розкривають процеси дописемного й писемного розвитку української мови – від праслов'янської епохи до XI–XV ст. та акцентують увагу на мовних змінах і процесах, характерних для української мови XI–XV ст. Структурування й групування матеріалу в межах розділів знайшли компактне й стисле відображення в тематичних таблицях. Для узагальнення теоретичного матеріалу й упорядкування тематичних таблиць, а далі для укладання термінологічного словника використано лінгвістичні праці М.А. Жовтобрюха, В.М. Русанівського, С.П. Бевзенка, С.П. Самійленка, О.П. Безпалька, О.С. Мельничука, Л.Л. Гумецької, В.В. Німчука, Г.П. Півторака, П.К. Коваліва, І.І. Огієнка, Ю.В. Шевельова та інших учених.

Друга частина посібника містить практичний матеріал, термінологічний словник і тестові завдання. Практичний матеріал подано й упорядковано потемно до всіх розділів посібника. Під час збирання фактичного матеріалу для опису мовних явищ, розроблення практичних завдань до розділів, упорядкування тестової частини роботи, уведення фрагментів давніх українських творів особлива увага була звернута на писемні пам'ятки XI–XV століть, зокрема на твори *«Повчання» Володимира Мономаха початку XI ст.*, *«Слово о законі і благодаті» митрополита київського Іларіона середини XI ст.*, *Устав князя Володимира про десятини, суди та про людей церковних XI–XII ст.*, *Устав князя Ярослава про церковні суди XI–XII ст.*, *Збірник Святослава 1073 р.*, *«Повість временних літ» початку XII ст.*, *Лаврентіївський літопис, Іпатіївський літопис, Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр.*, *Галицьке (Крилоське) Євангеліє 1144 р.*, *Луцьке Євангеліє XIV ст.*, *Київський Псалтир 1397 р.*, *«Слово про*

погибіль Руської землі» XIII ст., «Грамоти XIV ст.», «Українські грамоти XV ст.» та ін.

Ґрунтовну базу для підготовки посібника склали і лексикографічні й енциклопедичні праці, зокрема: «Історичний словник українського язика. Т. I. А–Ж» за ред. Є. Тимченка (Мюнхен, 1985); «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» у 2 т. за ред. Д.Г. Гринчишина, Л.Л. Гумецької, І.М. Керницького (Київ, 1977–1978); Тимченка Є. «Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.» у 2 кн., відп. ред. В.В. Німчук (Київ–Нью-Йорк, 2002–2003); «Етимологічний словник української мови» у 7 т. за гол. ред. О.С. Мельничука (Київ, 1982, 1985, 1989, 2004, 2006, 2012); «Українська мова: енциклопедія», ред. кол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. (Київ, 2007) та ін.

Практичні, тестові завдання й тексти писемних пам'яток передані тогочасною українською мовою, з використанням графічної системи XI–XV ст. Під час упорядкування завдань без покликання на писемні джерела до уваги взято тогочасну кириличну графіку, зокрема для передання голосних звуків [і], [ѣ], [е], [ь], [ā], [ы], [у], [ъ], [о], [а] – використано відповідно літери и, ѣ, е, ь, я, ы, у (оу, ю), ъ, о, а (я); для передання приголосних звуків [в], [м], [й], [н], [н'], [р], [р'], [л], [л'], [б], [п], [д], [д'], [т], [т'], [г], [г], [з], [з'], [ж], [дж], [дз], [дз'], [к], [х], [с], [с'], [ш], [ч], [ц'], [ф] – літери в, м, й, н, р, л, б, п, д, т, з, г, з, ж, дж, дз, к, х, с, ш, ч, ц, ф, а також щ – для [шч]. Якщо ж укладено завдання або дібрано текст на основі писемних творів, то використано графіку відповідної писемної пам'ятки. Тому в посібнику знайшли відображення ще й інші букви давньої кирилиці, перейняті з текстів українських пам'яток, зокрема Ѧ «юс малий», ѧ «юс великий», ѿ «омега», ѿ «фіта», ѣ «ксі», ѡ «псі», ѱ «іжиця», Ѡ «оукъ», Ѣ «єсть», йотовані я, ѣа, ѣж.

Третя частина посібника містить хрестоматійні матеріали – вибрані наукові праці про писемні пам'ятки давньоукраїнської мови і вибрані тексти писемних пам'яток XI–XV ст., для аналізування наукових праць і мови писемних джерел із метою закріплення й поглиблення знань про розвиток української мови в XI–XV ст. З увагою на велику кількість різноманітних історичних студій за основу було взято праці провідних українських дослідників давніх

писемних пам'яток (Л. Булаховського, І. Свенціцького, В. Німчука, М. Пешак, В. Русанівського та ін.), щоб дати студентам знання про писемну спадщину XI–XV ст., про правила видання й відтворення давніх творів, про різні підходи вчених до вивчення писемності XI–XV ст. Наукові дослідження представлено в скороченому (зменшеному) вигляді, зі збереженням змісту й форми авторського тексту, крім покликань, приміток, пояснень, прикладів, наведених дрібним шрифтом.

Узірцем для упорядкування текстів писемних пам'яток стала книга В.В. Німчука «Історія української мови. Хрестоматія XI–XIII ст.» (2015). Однак зі всього масиву представлених у вказаній праці і загалом відомих на сьогодні писемних джерел XI–XV ст. використано тільки фрагменти давніх пам'яток, що мали би найбільшою мірою відображати риси української мови кожного століття і загалом специфіку української мови XI–XV ст. (напр., літописи XI–XIII ст., грамоти й ділові документи XIV–XV ст.). Тексти писемних джерел подано за «Правилами видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції» В.В. Німчука (Київ, 1995).

У кінці кожної частини навчального посібника подано списки писемних пам'яток, лексикографічних джерел і рекомендованої літератури, з уведенням до них праць, що стосуються матеріалу всіх частин посібника. Списки впорядковано за сучасними вимогами щодо подання літератури та з уніфікуванням усіх частин бібліографічного опису праць.

УКРАЇНСЬКІ ПАМ'ЯТКІ XI–XV СТОРІЧ

В.В. Німчук

ПАМ'ЯТКІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ – писемні тексти, що використовуються для вивчення історії системи мови (у т. ч. її говорів) та дослідження *історії української літературної мови*. Серед джерел вивчення *історії української мови* (сучасні народні говори, вкраплення у текстах пам'яток генетично споріднених мов; слова, фрази, власні назви людей та географічних об'єктів в іншомовних пам'ятках) писемні пам'ятки мають першорядне значення, адже саме вони документально засвідчують систему мови певної доби, показують, у якому напрямку розвивалися та чи інша фонема, морфологічний елемент, синтаксична конструкція, як ішов розвиток функцій словотворчих засобів і службових слів, розкривають шляхи й причини відмирання, виникнення й розвитку нових елементів мовної структури, поповнення її словникового складу. Звичайно, тільки на основі пам'яток можна досліджувати історію становлення літературної мови, вдосконалення й урізноманітнення її функціональних стилів, вироблення загальних норм і правопису, її зв'язків з іншими мовами.

На письмі фіксували свою мову ще давньослов'янські племена, про що писав Чорноризець Храбр у кінці IX – на початку X ст. й, можливо, праслов'яни, але такі тексти не збереглися. Очевидно, старожитні східні слов'яни також користувалися якоюсь писемністю, про що свідчать іноземні (арабські) джерела, а також напис на корчазі із с. Гньоздова біля Смоленська, який читаємо «гороуна» (пор. укр. діал. «горунка» – різновид рослини гірчиці). З християнством на Русь прийшла старослов'янська писемність з Болгарського царства (сучасні Болгарія і Македонія) у формі, створеній Кирилом (*глаголиця*) та видозміненої, наближеної до грецької графіки учнями Кирила та Мефодія чи їх найближчими послідовниками (*кирилиця*).

Найдавнішими збереженими давньоруськими текстами, які з великою достовірністю датуються, є написи на монетах Великого князя Володимира Святославича, карбованих 988–1015. У Київській Русі функціонували дві писемно-літературні мови – *старослов'янська мова*, яка під впливом живої мови кінця XI ст. набула низку давньоруських фонетичних, граматичних і лексичних прикмет, ознак

її східнослов'янської редакції, та *давньоруська мова*, що базувалася на живій мові столярного Києва. Оригінальні давньоруські пам'ятки, крім загальносхіднослов'янських рис, відбивають із давніх-давен і деякі місцеві особливості. При дослідженні історії української мови використовуються переважно (але не тільки) тексти, написані або переписані на півдні Київської Русі.

До XI ст. належать тексти, що збереглися в оригіналах: післямова диякона Григорія 1057 до Остромирового Євангелія 1056-57, підпис 1063 дочки Ярослава Мудрого Анни – королеви Франції, т. з. Тмутороканський напис (на мармуровій плиті) 1068, післямови дяка Івана до Ізборників Святослава 1073 та 1076, кілька *графіті* у Софійському соборі в Києві та ін. Серед старослов'янських текстів XI ст. давньоруської редакції виділяються: Остромирове Євангеліє 1056-57, переписаний у Києві Ізборник Святослава 1073 і скомпанований тут же Ізборник 1076, Архангельське Євангеліє 1092, Путятина Мінея, Синайський Патерик, Кондакар (збірник церковних піснеспівів) кінця XI – початку XII ст., Пандекти Антіоха, Чудовський Псалтир, Слова (їх 13) Григорія Богослова. Створені в XI ст. «Слово о законѣ і благодати» київського митрополита Іларіона збереглося у списках, починаючи від XV ст., «Съказание и страсть и похвала... Бориса и Глѣба», «Житіє Феодосія Печерського» – у складі т. з. Успенського збірника XII – початку XIII ст., переклад XI ст. хроніки Георгія Амартола – в списку XIII–XIV ст.

Більше оригінальних пам'яток дійшло від XII ст., зокрема грамота Великого князя Мстислава Володимировича і його сина Всеволода новгородському Юрієвому монастиреві близько 1130, напис 1136 на чарі чернігівського князя Володимира Давидовича, «Руська Правда» – збірник норм давньоруського права, що склався в XI–XII ст. і дійшов у найдавнішому списку 1282, графіті Софійського собору в Києві, зокрема запис про Боянову землю та ін. Деякі оригінальні пам'ятки XII ст. збереглися у пізніх списках: «*Повість временних літ*» та «Поученьє» Володимира Мономаха – у складі Лаврентіївського літопису 1377; *Київський літопис* як частина Іпатського літопису близько 1425; «*Хоженьє*» ігумена Данила (опис подорожі 1106–07 до Палестини), найдавніші списки якого належать до XV ст.; «*Моленіє*» Данила Заточника, найдавніші списки якого належать до XVI ст.; твори Кирила Туровського, списки

деяких – від XIII ст.; «Слово о полку Ігоревім», яке дійшло тільки в першодруку 1800, та ін.

XI–XII ст. датується чимало старослов'янських текстів давньоруської редакції: Мінеї служебні, «Поученія» Кирила Єрусалимського, «Тріюдь цвітна». До XII ст. належать канонічні та літургійні тексти давньоруської редакції старослов'янської мови: Мстиславове Євангеліє близько 1117, Юрійське Євангеліє 1119–28, Галицьке Євангеліє 1144, Добролюбове Євангеліє 1164, Христинопільський, або Городиський, Апостол, Житіє Сави Освященного, «Ліствиця» Івана Ліствичника, Мінеї, Тріюді, Виголексинський збірник, Устав студійський церковний і монастирський та ін.

Від XIII ст. дійшли такі оригінальні пам'ятки: *берестяні грамоти* із Звенигорода на Львівщині; Києво-Печерський патерик, що оформився як окремих твір у XIII ст. і найдавніший список котрого датують початком XV ст.; *Галицько-Волинський літопис* у складі Іпатського зведення близько 1425; твори Серапіона, збережені у списках, починаючи з XIV ст., та ін. До цього часу відносять дуже багато перекладних пам'яток, насамперед старослов'янських текстів східнослов'янської редакції: Галицьке Євангеліє 1266–1301, Євсевієве 1283, Оршанське, Холмське, Лавришівське та чимало ін. Євангелій, Апокаліпсис з тлумаченнями Андрія Кесарійського, Кормча (Рязанська кормча) 1284, Службник Варлаама Хутинського кінця XII – початку XIII ст., «Ліствиця» Івана Ліствичника, Житіє Сави Освященного та ін.

Джерелами вивчення української мови XIV–XV ст. є насамперед пам'ятки ділового письменства – грамоти з різних територій, де жив український народ (див. *Грамоти XIV–XV ст.*), документи, видані українцям великими князями литовськими і польськими королями, а також грамоти з терену Молдавської держави, в якій українська літературна мова була офіційною. До середини чи кінця XV ст. належать переклади земських статутів (законів) польських королів Казимира Великого та Владислава Ягеллона. XV століттям датують і пам'ятки інших жанрів, зокрема т. з. Четью 1489 (український переклад церковнослов'янського тексту, здійснений у Києві), яка дійшла в білоруському списку. До кінця XV – початку XVI ст. належать переклади окремих частин Біблії – Пісні пісень із

коментарем, пророцтв Даниїла, притч Соломонових, Плачу пророка Єремїї, Книги Есфір, Псалтиря. Окремо стоїть редакція XV ст. Київського патерика. Серед церковнослов'янських текстів, де наявні риси української мови XV ст. – Лаврське Євангеліє середини – 2-ї половини XV ст. та Київський Псалтир 1397, книги, що вийшли 1491 в Кракові з друкарні Фіоля Швайпольта.

.....
Див.: Німчук В.В. Пам'ятки української мови. Українська мова: енциклопедія / ред. кол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. Видання третє, зі змінами і доповненнями. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. С. 473–475.

В.В. Німчук

ПРАВИЛА ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ НАУКОВОГО КЛАСУ

Наукові публікації мають давати максимум інформації, що стосується змісту джерела, тобто його вербального (словесного) тексту (писаного чи звукового), інших елементів візуального сприйняття, а також його зовнішньої форми.

За довгою традицією, археографи та новографи, за нечастими винятками, працюють із візуальними джерелами, та й то переважно з писемними пам'ятками (манускрипти, епіграфія, друки). З цього ряду візуальних джерел порівняно часто публікатори звертаються також до фотодокументів. Джерелознавчі видання аудіальних (фонографічних, «звукозаписових») та аудіовізуальних (звукових кінострічок) – украї рідкісні. До того ж і звукозаписи мови (мовлення) можуть бути передані засобами звичайного алфавітного письма.

І. Репродукція

Найточніше зміст і форму візуального джерела передає його репродукція (копіювання). Перезаписи нових і новітніх аудіальних (звукових) та аудіовізуальних (звукових кінострічок) джерел особливих труднощів не являють, але при репродукції їх для наукових цілей потрібно також керуватися певними джерелознавчими вимогами, які треба розробити окремо. Репродукції (копії) аудіальних (звукових) та аудіовізуальних джерел повинні супроводжуватись

відповідними науковими дослідженнями, коментарями, покажчиками і т. д.

Найбільше проблем виникає при підготовці писемних текстів. Оформлення супровідних наукових матеріалів особливих труднощів не являє, хоч і тут потрібні загальні настанови й деякі правила.

Нижче викладаємо правила репродукування візуальних пам'яток-джерел, що містять писемні тексти (на будь-яких носіях – пергамені, папері, бересті, мурі, глині, печаті, монеті і т. ін.).

1. Факсиміле, репринти

Найкращими публікаціями писемних джерел – виданнями, що задовольняють пошуки науковців найрізноманітніших галузей, є *факсиміле*, бо вони найповніше, найдетальніше відбивають оригінал. Проте й факсиміле не можуть дати абсолютної інформації про писемну пам'ятку, адже в тиражованих публікаціях навіть сучасними засобами не вдається передати загальний фізичний стан пам'ятки, фактуру й товщину предмету, на який нанесено напис – пергамену, паперу, муру, металу тощо, найтонкіші особливості поверхні пергаменту, червоточину і т. д. Навіть кольори, особливо відтінки кольорів, як правило, автентично не відображаються в друку. У факсиміле часом важко відрізнити те, що відбиває дану сторінку аркуша від того, що просвічується із зворотного блоку.

1. Лише окремі малотиражні факсимільні тексти (кодекси) вдається видати так, що вони повністю імітують оригінал. До таких належить публікація Архангельського Євангелія 1092 р. Текст його відтворено на спеціальному тонованому папері, що відповідає кольорові й товщині пергамену оригіналу. Папір нарізано відповідно до конфігурації кожного листка книги, передано всі пошкодження в пергамені (і первісні, що були в шкурі, і вторинні – отвори, проїдені інсектами); відтворено різні плями тощо. Повністю відтворено й оправу пам'ятки. Такі видання дуже дорогі й небагатьом доступні. Науковцям потрібна не імітація, що створює ілюзію точності, а справді точна фотографічна передача тексту пам'ятки, кольорів (барв) оригіналу. Все інше має бути описане в кодикологічному дослідженні, коментарях, примітках.

2. Добре збережені й чіткі тексти й зображення, як правило, видаються без супровідної скриптири. Видання погано збережених, нечітких, вицвілих, надто забруднених і т. д. текстів або окремих

сторінок бажано супроводити скриптурою-переписом, який подається окремо разом із науковим апаратом, або він супроводжує факсиміле сторінка в сторінку. Так можна видавати й добре збережені «чисті» тексти, надрядкові знаки в яких дрібні й погано відбиваються на фотокопіях.

3. Можлива транскрипція у виданнях факсимільних текстів, добре збережених і «читабельних».

4. Факсиміле має містити геть усі елементи пам'ятки, отже й фотокопію зовнішніх і внутрішніх боків оправи книг. Фотокопію корінця та обрізів варто додати окремо – там, де коментарі. Тут же доцільно помістити фотографію загального вигляду книги (якщо видається кодекс).

5. Треба прагнути до того, щоб факсиміле точно (до міліметра) відбивало розміри аркушів джерела. Однак при необхідності, очевидно, можна видати й зменшену фотокопію, але з обов'язковим зазначенням міри зменшення.

6. Кожен аркуш факсимільного видання має точно відбивати оригінал: аркуш треба відтворити не тільки без обрізування полів (берегів) (на яких часто міститься стародавня чи пізніша нумерація, різні помітки), але й із збереженням країв. Отже, сторінки факсимільного видання треба давати на фоні (насамперед – білому) сторінки сучасного книжкового блоку. При бажанні дати особливі вказівки, на скільки факсиміле відбиває оригінал, добре при копії наводити елементи контролю якості відтворюваного зображення: 1) масштабну лінійку – для оцінки справжніх розмірів аркуша в цілому та окремих його деталей; 2) контрольну шкалу для оцінки інтервалу щільностей, контрасту й передачі кольору; 3) штриховий тест-об'єкт – для оцінки розділення сприйняття малих деталей зображення.

II. Скриптура (скрипція)

Фізичний стан дуже багатьох писемних джерел, особливо рукописних, такий, що факсиміле не дає тексту, який може розібрати (прочитати) звичайний користувач, бо в оригіналі вицвіли барвники, текст дуже забруднений і т. д. У такому разі його до ширшого читача (користувача) може донести тільки скриптура – переписання. Надто часто доцільнішим, ніж факсимільне, виявляється скриптурне

видання й добре збережених пам'яток, через те, що велика частина дослідників не має навиків читання старовинного письма. Як зазначалося вище, іноді скриптурою доцільно супроводити й факсимільний текст.

Перепис тексту, зокрема – старовинного, для публікації наші археографи іменують *транслітерацією*. Одначе, коли виходити з прийнятого значення терміну *транслітерація* – «передача тексту, написаного одним алфавітом, буквами іншого алфавіту», така практика вживання терміна *транслітерація* не виправдана, бо наша давня й нинішня азбука – це один і той же алфавіт із деякими відмінностями. Можливо, краще користуватися терміном *метаграфія* (гр. μεταγράφω «переписую»). Як уже говорилося, метаграфія використовується для публікацій рукописних джерел різними методами.

1. Дипломатичний метод

Дипломатичний метод передбачає перенесення в публікацію максимуму фізично-візуальних особливостей (характеристик) пам'ятки, насамперед писаного тексту. За допомогою цього методу видаються особливо важливі й унікальні тексти. Його можна застосувати також при публікації пам'яток, невеликих обсягом, зокрема грамот та епіграфем – різного роду написів.

0. У публікаціях дипломатичним методом текст метаграфується із імітацією розташування його на об'єкті, на який його нанесено, із збереженням розташування графічних знаків ув оригіналі. Отже, він передається:

1. Сторінка в сторінку, літера за літерою, без проміжків між словами, коли таких немає в оригіналі.

2. У публікації нарядкові букви та інші знаки друкуються над рядком на відповідних місцях.

3. Графічні знаки (букви) на позначення одного й того ж звука (наприклад: у, оу, ѱ, о, ѱ, и, і, у тощо) зберігаються.

4. Зберігаються іншоалфавітні вкраплення.

5. По змозі передаються лігатури.

6. Аббревіатури не розкриваються.

7. Зберігаються нелітерні знаки в рядку, в кінці його різні крапки, чотирикрапки, хрестики та ін.

8. Утрачені й нечитальні (нечитабельні) знаки (літери) не відновлюються (про відсутність їх, можливі графеми на їх місці треба говорити в текстологічному коментарі).

9. Текст друкується рядок у рядок, при чому рядки і їхнє взаємне розташування в публікації зберігаються.

Треба підкреслити, що в виданнях дипломатичним методом мала й велика букви, розділові знаки пишуться виключно відповідно до написання в оригіналі. Коли в публікації рядок (рядки) не поміщаються па сторінці формату видаваної книжки, його друкують на розвороті (розгортці). Звичайно, тут нема жодних знаків, яких немає в оригіналі, в тому числі й знаків переносу частини слова.

Примітки

а) Бажано, якщо дозволяють умови друку, передавати різновиди букв, наприклад, вузькі є, ө – о з крапкою всередині і т.д.

б) При необхідності дозволяється на місці лігатур друкувати роз'єднані літери.

Оскільки абсолютно всі вимоги дипломатичного методу набірним (складальним) способом не завжди вдається задовольнити, доцільно давати невеликі пам'ятки метаграфувати стилізовано художникам (звичайно, під орудою фахівця-публікатора) і так переписані тексти друкувати фотомеханічними засобами.

11. Для легшого сприймання тексту, публікованого дипломатичним методом, доцільно подавати тут же метаграфію іншими методами – дипломатично-критичним або (академічно-критичним) критично-дипломатичним.

2. Критичний метод

Дипломатично-критичний та критично-дипломатичний методи

Вони поєднують у собі елементи дипломатичного й критичного методів, і співвідношення використання цих елементів залежить від того, які особливості оригіналу й якою мірою має намір зберегти науковець-публікатор. Мета видання зазначеними методами – максимальне збереження тексту як цілісного мовного повідомлення і тих елементів написаного, що сприяють його адекватному розумінню. Втручання в текст видавця – мінімальне: в нього вводяться лише окремі нові елементи, котрі, однак, не модифікують (принаймні явно!) змісту повідомлення як комунікативного факту (наприклад, поділ на

слова, регулювання написання великої та малої букв, лапки, знаки при прямій мові тощо).

А) Дипломатично-критичний метод

Завдання метаграфії цим методом є перенесення в публікацію всіх найважливіших візуальних, у першу чергу – мовних характеристик тексту, критичною обробкою його для полегшення читання й сприймання, але з адаптацією його до видавничих і друкарських можливостей публікатора. Видання, здійснювані дипломатично-критичним методом, мають такі особливості:

1. Текст переноситься рядок у рядок, сторінка в сторінку за оригіналом. Взаємне розташування рядків не відбивається в публікації. При потребі пам'ятка друкується рядок за рядком, сторінка за сторінкою. У такому разі кінець рядка відзначається скісною або прямою рисою, а кінець сторінки – двома паралельними рисками прямими або похилими.

2. Зберігаються на відповідному місці внизу рекламанти рукописів та кустоди стародруків (тобто початкові склади або слова, вирази нової сторінки чи зошита в рукописі та в стародруку, що поміщалися в правому кутку нижнього поля).

3. Номер сторінки джерела відзначається на лівому (від глядача) полі друку на рівні рядка, в якому кінець сторінки позначено двома рисками або на рівні першого рядка сторінки оригіналу.

а) У виданнях, що в них текст не друкується сторінка в сторінку, порядковий номер сторінки чи аркуша може позначатися посередині над публікованим текстом.

б) При метаграфуванні джерел, текст яких написано в два стовпці (колонки) на сторінці, номер стовпця (колонки) позначається літерами: *а, б*.

Існує практика обліку частин видаваної пам'ятки не за сторінками, а за аркушами. У такому разі ставиться на полі чи над текстом порядковий номер аркуша, а стовпці (колонки) відзначаються біля пагінаційних цифр чотирма буквами: *а, б, в, г*.

4. У публікацію переносяться всі рядкові й нарядкові букви, в тому числі всі літери на позначення одного звука, зокрема *о, ѿ, у, оу, и, і, ї, в* тощо. Тексти, створені в X – першій чверті XVIII ст., можна друкувати старою кирилицею з максимально можливим збереженням

особливостей старовинного шрифту, особливо уставу й півуставу, або сучасним шрифтом із доданням букв, яких немає в сучасній українській абетці, а саме: ъ, ы, ѡ, ѣ, ж, ѣж, я, ю, ҃, s, Ө, ѣ, ѡ. У публікаціях джерел, починаючи з XIV ст., букву я при друку сучасним шрифтом можна замінити знаком я.

5. Надрядкові букви на відповідних місцях друкуються шрифтом меншого порядку над рядком так, що нижня лінія надрядкової букви міститься на рівні верхньої лінії букви в рядку.

6. Зберігаються всі літерні та надрядкові знаки – придиhi, наголоси та ін., ерик (на позначення ъ), паерик (на позначення ъ), знак м'якості ‘ тощо та нелітерні знаки в рядку – крапка, кома, крапка з комою (в давнину так позначалася питальна інтонація), знак оклику, скісна (нею позначалася пауза), різні дужки і т. д. Систему таких знаків детально розробив М. Смотрицький у своїй знаменитій «Граматиці» 1619 р. Цю систему треба особливо пильнувати, коли набором перевидаються стародруки. Необхідно надто пильнувати збереження надрядкових знаків над и, бо так позначалася йотація і – ù, ù тощо. Переноситься в друк також знак, часто подібний до видовженої латинської букви s, на позначення u, i та ÿ, головним чином – ÿ.

7. Слова, словосполуки та окремі літери в українському кириличному тексті, написані іншим алфавітом й іншою мовою метаграфуються за допомогою друкованих знаків цього алфавіту. Наприклад: ґрунтъ «ґрунтъ». Варто в примітках га виносках давати український переклад іншомовних украплень.

8. Скорочені написання з титлами чи без них, з крапками чи без крапок не розкриваються. Якщо після скороченого слова немає крапки, вона, звичайно, не друкується. При потребі скорочення розкриваються окремо або в виносках, примітках.

9. Лігатурні написання при можливості в публікації варто зберігати, але дозволяється й роздільне написання (розчленування) літер, поєднаних у манускрипті, зокрема написання go у флексіях прикметників на місці «стенографічного» знаку, який у староукраїнському скорописі нагадує малу сигму (σ). Написання в'язю в публікації «розшифровуються», друкуються з звичайним рядом літер, однак обов'язково відзначаються в примітках, виносках.

10. Зберігається літерне (буквене) позначання цифр. При необхідності воно переводиться на арабські цифри, але тільки в примітках, виносках.

11. Зберігається наявне в оригіналі членування тексту: на слова, абзаци, параграфи, розділи, книги тощо.

12. Коли текст суцільний, але з поділом на слова, дозволяється членувати його за допомогою абзців.

13. Коли текст в оригіналі поділений на слова, в публікації доцільно зберігати авторські його особливості. Однак допускається внесення змін публікатором. При втручанні в поділ пам'ятки на слова про це слід сказати в передмові чи коментарях, виносках.

Коли текст пам'ятки написано суцільно літера за літерою – без поділу на слова, з непослідовним поділом на слова або написано суцільно з (випадковим?) поділом на слова в окремих місцях, у публікації він поділяється на лексичні елементи згідно з критикою (розумінням) публікатора та відповідального редактора. На їх розсуд дається написання «часток» (зокрема *ся* в постпозиції) разом чи окремо з відповідними дієсловами, але частка *ся* пишеться обов'язково окремо в сусідстві з іншими словами.

Випадки сумнівного прочитання чи поділу тексту на слова коментуються.

14. Зберігається написання великої та малої літер оригіналу. Сучасну практику вживання великої літери не рекомендується.

15. Помилкові написання в метаграфії зберігаються й на відповідних місцях (коментар, виноска) дається правильне читання.

16. Особливу увагу потрібно звертати на гаплографію. У таких випадках треба зберігати початок повнозначного слова, а елемент (флексію) попереднього слова прокоментувати, або зберігати кінець повнозначного слова, а ненаписане службове слово прокоментувати.

Наприклад: «*Руцкого...*, метрополиты київського... всея России, и капитулы...», а не «всея Россы, и капитулы...».

Коли на письмі відбито асимілятивні зміни у сполучі прийменника з іменником (у тому числі й онімом – власною назвою), то при метаграфії розподіл дається на користь іменника, а сам випадок коментується у виносці. Наприклад: *ищернигова* – *ищернигова*, тобто «ис (из) Чернигова».

17. Зберігається пунктуація оригіналу. Не дозволяється вживати згідно з нинішніми правилами крапку, кому, тире, дужки, лапки. В публікації знак міститься в рядку там, де він в оригіналі. Наприклад, коли крапка в пам'ятці в верхній частині рядка – це повинно бути відбито в друку.

18. Слова та словосполуки, написані між рядками – над рядком чи під рядком, на полях (тут можуть бути цілі тексти) тим же почерком, чорнилом і тією ж рукою, що й увесь текст пам'ятки, й не порушують мовної конструкції, друкуються на відповідному місці (між рядками, на полі-б'єрезі) й у публікації. Коли немає змоги цього зробити, їх дозволяється вносити в рядок після слів, за якими дописані елементи мають іти у звичному контексті, але в цьому разі введення їх у текст відзначається шрифтом меншого порядку або супроводжується приміткою в коментарі чи у виносці. виправлення, зроблені тією ж рукою і чорнилом, що й основний текст, враховуються й передаються в публікації, а в коментарях зазначаються, яке слово чи буква (букви) виправлені.

19. Слова й словосполуки, дописані іншою рукою (та іншим чорнилом) між рядками й на полях (тут можуть бути цілі тексти), друкуються в коментарі (примітках) або виносці з відповідними вказівками на місце їх у рукописі; примітка прив'язується до відповідних місць видаваного тексту.

20. Частина тексту (слова, словосполуки), взяті в оригіналі в рамки, бажано друкувати в рамках або цей факт коментувати, якщо немає змоги його відтворити у друку.

Підкреслені в оригіналі слова та словосполуки треба друкувати з відповідним підкресленням (прямою, хвилястою лінією, пунктиром тощо) без проекції на сучасні шрифти (півжирний, курсивний і т.д.).

21. Ініціали, а також тексти, написані кіновар'ю (циноброю) чи іншим барвником, відмінним від основного (чорнила) або написані більшими, ніж звичайний текст, буквами, коментуються, а в публікації передаються за допомогою сучасних шрифтів та їх різновидів (великі, малі жирні літери, різні гарнітури тощо).

22. Малюнки, схеми та інші зображення, що містять або не містять у собі словесні елементи, по змозі варто передавати в публікації друкарськими засобами. При відсутності її – доцільно давати їх фотокопію або докладно описати в коментарях,

примітках, але обов'язково надрукувати словесний матеріал джерела (якщо такий є).

23. Пошкоджені або не вичитані місця тексту відзначаються пробілами або крапками, кількість яких дорівнює (або є приблизною) кількості пошкоджених або невичитаних букв. Про застосування цих засобів обов'язково повідомляється в матеріалах, що супроводжують публікацію. Можливе відновлення або читання пошкодженого або вицвілого і под. тексту, особливо – за копіями і списками пам'ятки, або гіпотетичне читання дається в коментарях, виносках.

24. Для зручності користування публікацією в різних частинах (главах, параграфах, зачалах тощо) великих текстів можна цифрами на лівих полях друку давати порядковий номер рядка (через п'ять рядків) у пам'ятці, що видається рядок у рядок.

Дипломатично-критичним методом рекомендується видавати насамперед писемні джерела X–XV ст. та дуже важливі тексти наступних епох.

Б) Критично-дипломатичний метод

Це фактично модифікований у бік спрощення дипломатично-критичний. Він передбачає збереження основних, найважливіших елементів графіки та орфографії першоджерела, але при цьому дозволяє публікаторові вносити деякі елементи нинішньої орфографії та пунктуації, котрі, однак, не спотворюють текст, але дуже полегшують його сприймання, особливо нелінгвістами (історіографами, мистецтвознавцями, істориками науки тощо).

Видавці писемних джерел дипломатично-критичним методом повинні керуватися такими правилами:

1. Текст друкується без відзначення кінця рядків, сторінка за сторінкою, без вказівки на стовпчики (якщо такі є в оригіналі).

2. Рекламанти й кустоди даються після останнього слова повного рядка оригіналу перед знаком, що вказує на закінчення сторінки.

3. Двома рисками – перпендикулярними або похилими (скісними) – відзначається кінець сторінки. На рівні рядка публікації, в якому відзначено кінець сторінки, на лівому (від глядача) полі ставиться її порядковий номер.

4. Текст друкується сучасним шрифтом. Зберігаються всі рядкові та надрядкові літери, в тому числі ті, яких немає в

нинішньому алфавіті: ъ, ы, и, ѡ, ѣ, ж, ѝ, я, ю, ѳ, ѵ, ѿ, ѡ, ѣ, ѱ. У разі крайньої потреби літеру можна замінити нинішніми формами: ѳ на є; ѡ, ѣ на я; ж, ѝ на ю. На початку слова, крім відповідних вигуків й після голосної в словах українського (слов'янського) походження, пишеться є, всередині слова – е. За «Граматикою» (1619 р.) М. Смотрицького в словах грецького, латинського та давньоєврейського походження е вимовляється, як і в українських словах після приголосних, тобто без йотації, тому при метаграфуванні в таких запозиченнях пишеться е, а не є.

5. Надрядкові букви вносяться в рядок і в друку виділяються тими ж літерами меншого порядку. Коли немає змоги це зробити, то надрядкові букви можна набрати курсивними або півжирними літерами того ж порядку, що й літери, написані в оригіналі в рядку. Практиковане досі внесення надрядкових літер у рядок в круглих дужках недоцільне, бо, по-перше, в текст без особливої потреби вносяться знаки – дужки, яких немає в оригіналі; по-друге, дужки забирають зайве місце.

6. З діакритичних у друк переносяться лише знаки наголосу та знаки, що вказують на йотованість і: *ı̇*, *ı̇ı̇* та ін.

а) Надрядкові знаки, вживані у функції букв, – ерик, паерик передаються відповідно літерами *ъ*, *ь*, а різної форми графічний елемент, що передає звуки *и*, *і*, *й* та звукосполюку *ї* (типовий є знак, подібний до видовженої латинської букви *s*) обов'язково відбивається в друку, залежно від вимови, за допомогою букв *и* (коли читається як *и*, *і* або *ї*) чи *й*. Перед метаграфуванням необхідно добре з'ясувати функції надрядкових знаків-букв, щоб не допуститися прикросців.

.....

Див.: Німчук В. В. Правила публікації джерел наукового класу. Німчук В. В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. Частина I. Проект. Київ: Інститут української мови НАН України, 1995. С. 13–34.

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК

Л.А. Булаховський

МАЙБУТНІ УКРАЇНСЬКІ РИСИ В СТАРОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ (до XIV ст.)

Питання про наявність українських рис і час, коли їх можна виявити в староруських пам'ятках, конкретне і, хоча багато в чому нелегке і спірне, надається до певних висновків, що становлять у своїй основі досить цінне надбання нашої науки. Його розв'язанню з методичних міркувань мають передувати тези загального характеру.

Перша. Визначення часу, коли саме говірки східнослов'янського типу почали виділяти з себе такі, в яких уже до певної міри є виразні особливості, характерні для пізнішої української мови, – ускладнюється, як уже зазначено, тим, що протягом перших століть існування східнослов'янського письменства літературна мова, відома на території сучасної України, в переважній більшості своїх характерних ознак виступає в інослов'янській оболонці. Це є поширена в Київській Русі традиційна староболгарська (старослов'янська, або церковнослов'янська) мова, яку в певних жанрах було взято за літературну.

Ця мова спочатку мала культово-церковне призначення, а пізніше, в більшій чи меншій мірі, з тими чи іншими поступками місцевій вимові та словниковим особливостям, була застосована і до інших потреб, яким мало служити письменство народу, хоч, як є серйозні підстави гадати, на східнослов'янському ґрунті рано виник і свій тип писемної мови, переважно ділового характеру (законодавчі, офіційні акти).

У найдавніших писемних пам'ятках Південної Русі – у київських збірках великого князя Святослава 1073 та 1076 р., що дійшли до нас у копіях XII–XIII ст., у житіях Феодосія Печерського та Бориса й Гліба (XI ст.), у західноукраїнських «13 словах Григорія Богослова» (кінець XII або початок XIII ст.), у Галицькому Євангелії 1144 р. та ін. можна констатувати лише просвічування, та й то майже виключно із звукового боку мови, деяких особливостей південноруських (південно-східнослов'янських) говірок. Традиційне письмо, староболгарський склад словника, книжноцерковне коло

понять та способів висловлювання думки – все це у великій мірі закриває від нас живу народну стихію південноруської мови того часу, даючи їй виступати на поверхню лише більш-менш випадково. В деяких випадках ми маємо перед собою власне не певні безсумнівні факти прояву народної мови, а такі, що потребують витлумачення, а подекуди з тих чи інших міркувань – навіть і догадок.

Друга. Прослідки (про повне виявлення не доводиться і говорити) рис сучасної нам української мови в пам'ятках спільного східнослов'янського, або руського, письменства можна вказувати, тільки з'ясувавши, які саме риси української мови ми маємо на увазі. Йдеться, звичайно, про мовні особливості, що їх можна і треба виділити як одмінні щодо двох інших найближче споріднених з українською мов – білоруської і російської.

Виразніші щодо цього, як вже почасти зазначено вище, такі.

У фонетиці: 1) спеціальна рефлексія **о, е** в нових закритих складах (після відпадиння і випадіння зредукованих голосних); 2) рефлексія **ѣ** як **іе, і**, обмежена і не обмежена певними умовами; 3) збіг в одному звуку фонем **у (ы)** та **і**; 4) відсутність пом'якшення приголосних перед **е** і т. д.

У морфології: 1) тенденція поширювати поза колишніми **у(ъ)**-основами давальний однини на **-ови (-єви)**; 2) збереження (без ознак відступлення) видових форм на **-овати: -ую** і т. д.

Третя. Виявлення в староруських пам'ятках рис сучасної нам української мови не має бути прямолінійним, тобто зіставленням теперішніх рис української мови безпосередньо з фактами пам'яток. Українська мова в сумі її говірок – продукт тривалого історичного розвитку, і ознаки її мінялись протягом довгого життя їх носія – народу не раз і не два. Без урахування динамічності ознак, які в один час історичного існування мови групувались, відрізняючи її, протиставляючи спорідненим мовам, так, а в інший час – інакше, без урахування, що самі ознаки, переважно – фонетичні, можуть підлягати значним змінам і втрачати своє зовнішнє обличчя, – не можна вірно уявляти собі характер зв'язку між мовною сучасністю і сивою давниною, відбитою в пам'ятках. Не треба, отже, дивуватись, що факти владно вимагають урахування певної плинності зіставлених ознак, переміщення їх значимості по відношенню до різних епох, і не треба, таким чином, вважати недоліком відповідних

значень їх великою мірою умовний характер: ця умовність цілком відповідає природі речей, з якими ми маємо справу.

Відповідно до останньої тези ми маємо право відмічати як дійсно важливу «українську» ознаку, наприклад, рефлексію $\text{ѣ} > \text{і}$, хоч, будучи взята сама по собі, не разом з іншими діалектними ж рисами, ця ознака має щодо діалектної характеристики пам'ятки лише відносне значення, бо, як можна вважати без усякого сумніву, вона була з давніх-давен досить поширена та поширена і тепер у говірках староруського північного наріччя, безсумнівного предка теперішнього північного наріччя російської мови. Великою мірою умовна і така, наприклад, морфологічна, риса, як давальний відмінок однини на **-ови**. Хоч тепер вона становить серед східнослов'янських мов ознаку саме української і, мабуть, так було і раніше, в час, коли староруське відмінювання ще залишалось ближчим до вихідного, найдавнішого стану з виразнішим розрізненням відмінювання слів за колишніми основами на **-о-** і **-ь-**, – закінчення **-ови** в пам'ятках не було чуже також і не південним говіркам. Доводиться, отже, локалізуючи за мовними ознаками пам'ятку і шукаючи в староруських пам'ятках саме «українських» (точніше – південноруських) ознак, враховувати велику умовність їх, сказати б, локальності для часу, про який ідеться.

Четверта. В порівнянні з російською в цілому українська мова в усій сукупності її говірок виявляє ближчу спорідненість з білоруською. Ця ближча спорідненість української і білоруської мов виявляється в ряді таких давніх ознак, що по відношенню до часу пам'яток древньої Русі цих ознак не можна не враховувати. Це зобов'язує при спробах виявлення в староруських пам'ятках прослідків мовних властивостей, належних предкам сучасних українців, разом з ознаками, більш-менш специфічними південноруськими, де оминати й таких, що разом із староруським півднем належали, імовірно, староруському заходові і пізніше перейшли не тільки в українську, а і в білоруську мову (чи то в усю сукупність її говірок, чи в окремі наріччя).

З цих ознак більш за інші важать для часу пам'яток до XIV ст. фонетичні – 1) зміна **в** : (**ў**) перед приголосними і 2) рефлексія $\text{tr} \text{ѣ} \text{т}$, $\text{tl} \text{ѣ} \text{т}$ як **-ры-**, **-лы-**.

Зробимо тепер зауваження відповідно до окремих рис фонетики, граматики і лексики староруських пам'яток, рис, що їх можна з більшою або меншою імовірністю визнати історично пов'язаними з південноруськими говірками – предками українських.

Із давніх мовних явищ саме в **фонетиці** того цілого, що об'єднується тепер у понятті української мови, найвиразніше виявляється колишня її (української мови) одмінність від решти східнослов'янських говірок, з яких утворились ті щільно об'єднані тепер в окремі мови цілості, що ми їх звемо російською мовою (в двох її наріччях) та мовою білоруською. Натурально, отже, насамперед на цій ділянці виявити все, що можна, характеристичного давнього, яке справді свідчить про окремі риси звучання і приблизно про час їх народження або, – це є далеко певнішим, — про час їх фіксації пам'ятками староруського письменства.

Фонетичні риси мови писарів часу найдавніших відомих нам пам'яток звичайно не бувають виявлені послідовно: над ними міцно тяжіє церковнослов'янська традиція в текстах конфесіональних (а таких з усієї не дуже великої книжної спадщини дійшла до нас переважна більшість) і орфографічні навички канцелярій певних державних центрів у письменстві документальному (у договорах, у «Руській правді» і под.). Писемна спадщина староруського часу щодо її характеристики становить при цьому ще й ті великі труднощі, що її часто цілком доступна нашому науковому аналізу локалізація (встановлення місця написання) ускладнюється в переважній більшості випадків рядом моментів, несприятливих для справді певного розв'язання питання про рідний діалект писаря-упорядника. Це, по-перше, те, що «оригінали», які дійшли до нас, становлять насправді копії, і в нас здебільшого нема певності, що переписувач діалектно належав до того самого кола мовців, що й укладач певного документа або книги і, отже, констатована та або інша фонетична риса не є властивістю котрогось з писарів або переписувачів. По-друге, ніколи, крім особливо сприятливого збігу обставин, – а такий спостерігається фактично дуже рідко, – не буває певності, що особа, якій належить текст, що навіть припускає точну локалізацію, народилась або набувала свої мовні і орфографічні навички саме в тій місцевості, з якої походить аналізований текст. По-третє, світське староруське письменство найдавнішої доби не можна аналізувати

щодо його мови без урахування факту, до якого певно ведуть наші спостереження, – значного (крім деяких рис, про які згадаємо нижче) діяння саме в документальній мові центрів, досить щільно наближених між собою політичними зв'язками громадської верхівки (князів, їх боярства, дружинників і т. д.), мовної коїнї, досить усталеного з'єднання раніше – говіркових, пізніше – спільномовних елементів.

Щоб вірно уявити собі міру проступання фонетичних рис південних говірок староруської мови в церковнослов'янських пам'ятках древньої Русі, пам'ятках, що становлять переважну більшість і кількістю і, поготів, розміром староруської книжної (писемної) спадщини взагалі, треба взяти до уваги, насамперед, той простий факт, що відповідні риси, зазначені в різних творах в основоположних «Лекціях...» хоча б таким надзвичайним знавцем староруських пам'яток, як акад. О.І. Соболевський, обмежуються звичайно лише кількома прикладами, і те, що в цьому відношенні зроблено іншими (не виключаючи акад. О.О. Шахматова), не виходить за межі поодиноких доповнень.

Від перших століть староруського письменства (XI–XIV ст.) збереглося понад п'ятсот книг, а відповідні більш-менш надійні приклади проступання (просвічування) південноруської фонетики іноді представлені одним-трьома випадками на ціле століття (див., хоча б, зазначене для відбиття *trъt, tьt*). Навіть грамоти відповідного часу (щось із сто п'ятдесят), мовну основу яких, як є всі підстави гадати, становила саме руська мова, щодо діалектних фонетичних рис, за порівняно небагатьма винятками, мало виправдують теоретично імовірні сподівання на виразність і багатство їх матеріалу.

З урахуванням всього цього, що зобов'язує до певної обережності в можливих висновках, як більш-менш імовірне можна констатувати таке.

1. При встановленні, звідки походить та або інша староруська пам'ятка без ближчого зазначення про це в ній самій, важить, які в ній рефлекси колишнього загальнослов'янського «ятя» (ѣ). Проте відомо, що висновки, які можна зробити на підставі цієї риси, лише відносні, особливо щодо найдавніших пам'яток церковного характеру, з приводу місця написання яких доводиться міркувати майже виключно на підставі самої фонетики у випадково виявлених рисах

переписувача. Рефлексія **ѣ** як **і** може виявитись однаково в пам'ятках, написаних чи переписаних і новгородцем, і киянином. Наявність у пам'ятці ікання показує тільки, що той, хто писав відповідний текст, не був представником східноруського («середньоруського») наріччя. Написання з **и** на місці **ѣ** О. І. Соболевський в південноруських церковних пам'ятках (галицько-волинських) зазначає з кінця XIII ст. (Галицьке Євсейове Євангеліє 1283 р.). Певності, що ці заступлення говорять про **ѣ** > **і**, він не висловлює і припускає, що за ними може ховатись дифтонгічна вимова – **іѣ**, – думка, не позбавлена підстав.

Проте можна з цього приводу зазначити й таке. Важливого значення як пам'ятці саме південного староруського наріччя справедливо надається «Житию св. Савы Освященного» XIII ст., але кількість випадків рефлексії **ѣ** як **і** в цьому «Житии» обмежується одним – *сѣѣдитѣлствоуоуть* замість «сѣѣдѣтельствоуоють», хоч справжню довідність цього єдиного випадку підтверджує і гіперизм — заступлення етимологічного **и** літерою **ѣ**: *пострѣщи ся* – замість «пострищи ся»... Останній факт... найдоказовіший і більше, ніж матеріал, наведений Соболевським, дає право гадати про наявність, хоч, може, ще тільки й діалектну, переходу **ѣ** саме в **і**, а не **іѣ** в південноруському наріччі XIII ст.

Відносне значення мають висновки, що їх можна здобути з топонімічного (географічного) матеріалу, насамперед, нечисленного в тому, що може бути використаним для питання, яке нас цікавить, по-друге, не досить певного через умовність його старовинної передачі на письмі. Спробу зіставити цей матеріал зробив А. Марков у статті «Заметки по русской диалектологии». Він сам характеризує його як «некоторый материал для решения вопроса о местности, где впервые возник процесс стяжения дифтонга **іѣ** в монофтонг **і**...». Ним наводяться: *Зимигола* (назва племені), поряд із *Зимѣгола* в інших випадках з Лаврентіївського літопису в різних списках і *Зимиголи* у ввідних статтях рукопису «Літопису Авраамки» (близько 1501 р.); назва річки *Пищани* (притока Дніпра) у вигляді *Пищана*, *Пищаньци* в Лаврентіївському літописі, *Пищана* в Іпатіївському літописі при *Пѣщана*, *Пѣщанци*, *Пѣщаньци* в цих же пам'ятках, – написання з **и** характерні для ряду і пізніших списків; *въ Ситолми* (перший раз) і в Іпатіївському літописі, *въ Ситомли* в IV Новгород. і Никон. літописах,

проти частішого *Сѣтомль* (назва річки під Києвом); назва містечка *Сутинь* (в чотирьох днях путі на південь від порогів Дніпра) в ряді списків літопису, *Сутинь* у Воскрес. літописі проти частішого *Сутѣнь*; назва річки – *Пина*, що, мабуть, походить з «пѣна», і похідна від неї назва міста — *Пиньскъ*, згадувана в літописі під 1097 р. і пізніше (назва річки, проте засвідчена лише з XV ст.): у великоруських списках XVI–XVII ст. зустрічаються випадки з рефlekсами «ятя» — *Пѣнескъ* і *Пенескъ*. Менше важить назва Мінська – у написанні з *и* відома лише з XVI ст. (раніше тільки *Мѣньскъ*, *Мѣнескъ*).

До наведеного Марковим матеріалу слід додати ще й староруське *Черниговъ...*, якому відповідає теперішня вимова *Чернігів*, що її, за всіма імовірностями, слід уважати відбиваючою глибоку старовину, – *Чернѣговъ*. Усі випадки, зазначені Марковим, відбивають рефlekсацію **ѣ** тільки в позиції не під наголосом, «Чернігів», – наголошеного «ятя». Останній випадок дає, отже, право гадати, що вже принаймні з X ст. це місто населяли «ікавці» — «ієкавці». На жаль, етимологія назви цього міста дуже сумнівна, якщо не взагалі неприступна поясненню. Дуже мало імовірності, що назва походить від слов'янського імені (з гаплогологією) *Чьрно-нѣгъ (пор. ім'я, прізвище художника Петръ Милонѣгъ в Іпатіївському літописі під 6707 роком або Перенѣгъ, «муж» князя Святослава, в «Руській правді»); вірніше, відповідне ім'я – якогось чужого походження (типу мови, з якої походить назва народу печенѣгъ (печенѣзи).

2. Типовий для переважної більшості українських говірок збіг звуків **ы** та **і** церковні пам'ятки відбивають, хоч й зрідка, не раніше XII ст. Більш за інші доказовими випадками є, наприклад, *сыръ* (= *сиръ*) і гіперистичне *стыдяхоуся* (= *стыдяхуся*) в запису Галицького Євсейового Євангелія 1283 р., хоч і з приводу їх не зовсім усуненим може бути підозріння впливу паралельного явища південнослов'янських оригіналів. Щодо буковинських грамот з XIV ст., де збіг **ы** – **і** відбитий виразніше, припускається можливість впливу на них південнослов'янської орфографії.

Те, що окремими авторами... наводилось на доказ ранішого часу цього збігу, базується на сумнівних або зовсім невірних даних (описки, старослов'янські варіанти, давні дублети: *тисѣца...*: чes. *tisíc*, аналогічні форми тощо). За словами Соболевського, «случай

употребления **ы** вм. **и** и наоборот, указывающие на отвердение согласных перед **и**, являются в галицко-волинских памятниках уже с XII в., но до XIV в. очень редки и не внушают к себе доверия». Абсолютної певності, що перед нами в таких наводжуваних Соболевським написаннях, як *погубывый, просыти, съвѣтъныкъ* у Добриловому Євангелії 1164 р., *о назарянынъ, седмыжды* в Поликарповому Євангелії 1307 р., *съ нымъ* в Луцькому Євангелії XIV ст., – справжні прояви фонетичної риси, що пізніше стала характеристичною для української мови, звичайно, не може бути. Особливо сумнівні випадки, як *погубывыи, седмыжды*, де списувач міг відносно легко помилитись, вживши **ы** замість **и** перед наступним **ы**. Але, з другого боку, до певного довір'я іншим зазначеним випадкам, як викликаним живою фонетичною тенденцією, схиляє та обставина, що всі такі випадки Соболевському вдалось навести тільки з пам'яток галицько-волинських, тобто південноруських.

3. Здійснення в живій мові переходу **о** в **и** (**у**) в закритих складах свідчється галицькими грамотами з середини XIV ст.: *друздъ, унукумъ* (1359 р.); *добровольно, пружвищамъ* (1366 р.).

Перші приклади переходу **о** в **и** ряд дослідників убачав у мармароській (моромориській), тобто карпатській, грамоті Грушевському монастирю 1404 р., опублікованій в Філологічному збірнику Чеської Академії наук за 1925 р. Підставу для цього, як думали вчені, що цікавилися згаданою грамотою, давали їм написання *оу сигѣту... і тодѣрь...* Але що таке розуміння відповідних написань не вірне або, в кращому разі, дуже сумнівне, переконливо довів Г. Геровський у статті «О языке грамоты 1404 года Грушевскому монастырю на Карпатской Руси». Констатуючи безсумнівний факт, що писав цю грамоту румун, Геровський зробив правильний висновок, що для останнього **ѣ** не могло мати іншого звукового значення, як те, що належало цій букві саме в кирилівському болгарсько-румунському письмі, тобто **е** або **ea** (ia); до того, зауважив він, «изменение **о** > **и** в закрытом слоге неизвестно говору города Сигота и вокруг него, как и всему коренному южнокарпатскому русскому наречию в Мороморыше... В самом Сиготе, его окрестности и во всем южном Мороморыше... произносят *Сигѣт* (с изменением **о** > **у**), в северо-западном Мороморыше... *Сигѣт*, в согласии с господствующим там выговором на **у** или **ѣ**...».

Щодо читання «Тодір» Геровський зауважує, і з його міркуваннями теж слід погодитись: «**Тодѣрь** по Панькевичу теже нужно читать *Тодір*, как это имя будто бы звучит не только около Сигота, но и на Буковине... Однако, и то и другое не верно; около Сигота говорят *Фѣдур* (< Фѣдѣр), а на Буковине это имя звучит *Тодер* (а не *Тодір*), как говорят и румыны, от которых оно заимствовано». Перший більш-менш надійний приклад **і** з **о** Кримський зазначив у буковинській грамоті 1436 р. – *на иткилѣ*; (пор. теперішнє *відкіля* з *отьколѣ); з середини XVI ст. написання з **і** із **о** весь час збільшуються в числі.

Процес подовження **о** навряд чи міг бути віддалений скільки-небудь значним часом від занепаду зредукованих голосних; скоріше, їх треба уявляти собі як одночасні процеси. Отже, можна було б сподіватись, що перші випадки змін цього роду заявлять про себе в пам'ятках одночасно з прикладами відпадіння – випадіння глухих (зредукованих). Але фактично це не так: втрата (може, спочатку тільки діалектна) зредукованих голосних у південноруській області припадає, за пам'ятками, на час з середини XII ст., а перші випадки написань **оо** в закритих складах констатуються у Галицькому Євангелії коло 1266 р.: *воовьця* із *овьця* «вівця», *воовьчих* «вівчих», потім вже на початку XIV ст. – в Полікарповому Євангелії 1307 р.: *воотця* із *отьця* і в новгородському Іпатіївському списку Галицько-Волинського літопису, стор. 544 – *воотчину*.

Проте навряд чи можна цій хронологічній різниці в документації надавати серйозного значення. Звертає на себе увагу вже сама нерішучість правописного виявлення останньої фонетичної риси: перший приклад – з середини XIII ст., а другий – відомий вже тільки приблизно через півстоліття. Правописна традиція за церковнослов'янськими зразками лишається, отже, щодо непозначування подовжених **о** стійкою, і порушена вона, – і це навряд є щось цілком випадкове, – лише в двох однотипних словах-коренях: *овьця* > *воовьця*, *отьця* (род. відм. одн.) > *воотця* вже з характерним також для пізнішої української мови приставним **в** перед рефlekсами **о** в закритому складі і зі звучанням, що могло нагадувати в графічному відношенні здавна звичне при прийменнику **в(ъ)** (та інших, що закінчувались на приголосний): **во овьцю*, **во отьця* тощо. Згадаю, до речі, оскільки це як непорозуміння впливало на аргументацію декого з учених, – що південноруська (українська)

зміна характеру **о** в закритих складах є явище, абсолютно відмінне від схожого в російських і білоруських говірках, де **о** наближається до **у** (**о^у**, **у^о**) в спеціальних умовах – як рефлекс **о** з колишньою інтонацією, паралельною так званій «новоакутовій», найкраще відбитій в чакавському наріччі сербо-хорватської мови...

4. Найдавніше слов'янське **е** тепер в (історично) закритих складах рефлектується в літературній українській мові та в більшості говірок як **і**. В пам'ятках такий перехід безпосередньо засвідчений з XIV ст., наприклад, у Путенському Євангелії: *нестроинья* (з «нестроєнья»), *крѣнь сильныхъ* (тобто «кринь сельныхъ»). В говірках цьому **і** відповідають також інші звуки: в північноукраїнському наріччі, замість **і**, виступають у наголошених складах **іє**, рідше **їє**, **їи**, **її** найрідше **ї**. В окремих говірках досить виразно виявляється різниця рефлексії колишнього **е** залежно від положення перед м'якими (тепер або в минулому) або ж твердими приголосними: лемківські *лют* «лед», *мют* «мед», але *сім* «семь», *камінь* «камень».

Великою науковою заслугою акад. О.І. Соболевського є документальне, за пам'ятками, обґрунтування в дусі думки, висловленої ще О.О. Потєбнею в розборі «Очерка звуковой истории малорусского наречия» П.Г. Житецького, про наявність у південноруському письменстві вже другої половини XII ст. (напис на хресті св. Євфросинії 1161 р. і Добрилове Євангеліє 1164 р.) окремого явища, так або інакше, треба вважати, пов'язаного із згаданими особливостями саме української мови, – «нового ятя» (вживання букви «ять» замість **е** в нових закритих складах у позиції перед м'яким приголосним): *пѣць*, *сѣдмь*, *камѣнь*, *матѣрь*, *весѣлье*, *камѣньє*, *въ нѣмь*, але: *пеци*, *на камени*, *матере* тощо.

5. Лише відносне значення має особливість, відома не тільки південноруським пам'яткам, **-е > о** після шиплячих перед наступним твердим приголосним, але там, де більш-менш виразно виступають інші південноруські риси, і вона, разом із ними, підтверджує просвічування скрізь умовності старослов'янської орфографії вже для певного часу говірок – предків сучасних нам українських. Для кореневих складів, і разом із тим, для випадків, що для них виключені аналогії впливи, зміна **е > о** після шиплячих свідчиться з XIV ст. У морфологічних категоріях, тобто там, де могло первісно йтися про

вплив відповідних (паралельних) форм твердої відміни, ця зміна виступає раніше – вже з XII ст., але майже виключно у формах дієприкметників активних: *държащомъ* («Слово Іпполита», XII ст.); *не рассужающомъ, носящомоу* («Лѣствица», XII ст.); *поживишомъ, приемишомоу, стоящомъ* («Трюдь Мойс. Киян.», XII–XIII ст.) і т. ін., не певних як руські форми. На фоні цих фактів спиняє на собі увагу форма *блажонъ* в «Слові Іпполита» та в Типографському Євангелії XII–XIII ст. і ряд форм типу *врѣжонъ, сѣврѣшонъ, пушонъ* (пор. і *движомъ* – дієприкметник) – у «Житии Епифания Кипр.» XII ст.

6. Така історично типова риса, що зближує між собою українську і білоруську мови, як рефлексія *trъt, tlъt, trъt*, не в закритих складах у вигляді *tryt, tlyt* (укр. *кривавий, дрижати* тощо), відбита в пам'ятках XIII і XIV ст. тільки поодинокими випадками. Соболевський міг навести з пам'яток цього часу тільки *яблыко* (ст.-слов. *яблъко*) в «Житии Савы Освященного» (XIII ст.) і *скръжетъ* (із *скръжьтъ*) в Луцькому Євангелії (XIV ст.). З XV ст. кількість таких прикладів у пам'ятках, однаково південноруських і західноруських, зростає. Не має, звичайно, значення той добре відомий у науці факт, що говірки – нащадки старіших, відбитих у пам'ятках, у ряді випадків не зберегли цю рису в її чистому фонетичному вигляді. Давні відносини досить прозоро опізнаються ще й зараз із сукупності фактів; пор. укр. *яблуко* (з *у*, імовірно, із *о* в закритому ненаголошеному складі: родовий відмінок множини *яблъкъ*, зменш. *яблъчько*), але білор. *яблыня, яблына*, форми, під впливом яких і *яблыко*, також *яблык, яблынка* (пор. в словнику Носовича *яблоня, яблонка*); українське літературне *сльоза, сльози*, але діалектне – зах. фонетичне *слиза* тощо.

Предмет суперечок становить питання про те, якою мірою діалектною ознакою є для часу староруських пам'яток зміна *у : в* у позиції перед наступним приголосним. Нема сумніву, що ця риса в усякому разі спільна предкам українських говірок із предками говірок білоруських, і йдеться лише про те, чи може вона бути протипоставлена північно- і середньоруським говіркам того часу. Зауваження О. Колесси в згаданій його праці мені здаються в основному вірними, і, хоча я гадаю на підставі досить частих у пам'ятках написань *нооугородецъ, нооугородський* тощо (так ще навіть у XVII ст.), що останні відбивають вимову цих назв самими

новгородцями і свідчать, отже, саме про фонетичну рису **в > у** перед приголосними в їх говірці, – хронологія, яку можна здобути із староруських пам'яток, промовляє за різний час постання цієї риси на південно-західному ґрунті і на ґрунті північному, де вона з'являється і пізніше, і з далеко вужчим ареалом.

У пам'ятках, що їх Соболевський вважає «галицько-волинськими», зміна **у : в** і зворотна досить часті і засвідчені з XIII ст. В західноруських пам'ятках він зазначає окремі (рідкі) випадки з останньої чверті XIII ст.: *в сѣбе* (в Смоленській грамоті 1284 р.), *вдობь* замість «удобь» (у Псалтирі 1296 р.); і *во отця* = *в отьца* замість «у отьца» (в Полоцькій грамоті близько 1300 р.); в XIV ст. заступлення стає в західноруських пам'ятках звичайним.

Навіть беручи до уваги той факт, що і деяким старослов'янським пам'яткам відомі випадки змішування префіксів **въ : у** і що в південноруських пам'ятках певні приклади не є ізольовані, а повторюються в інших..., *вгодънии – угодънь* в «Житии Савы Освященного» XIII ст. має собі раніші відповідники в Святославових збірниках 1073 і 1076 рр., а *оупрашаше* відповідає єдиному такому прикладу в Галицькому Євангелії 1144 р.; пор. і раніше зроблені подібні зауваження І. В. Ягича, – навряд чи можна впевнено відкинути підозріння, що в подібних випадках, принаймні в частині їх, виявилась, мабуть, насамперед південноруська стихія. Підставу гадати так дає, крім іншого, те, що в північних і середньоруських пам'ятках, за Соболевським, **в** замість **у** майже невідоме (всі винятки стосуються до слова *завтра* і споріднених з ним, де цей перехід відбувся в позиції за голосним). У двінських документах XV ст. заступлення звука **у** звуком **в** часте, але стосується міни самих прийменників **у : въ**.

Отже, навіть підходячи до справи з певною обережністю, слід з великою імовірністю врахувати зміну **у : в** і зворотну як одну з ознак виявлення в пам'ятках з XIII ст. південноруської фонетики.

8. Ствердіння **р**, характеристичне тепер для багатьох українських говірок і для білоруської мови взагалі, далеко не завжди може бути віднесене в староруських пам'ятках до власне діалектних рис, бо в даному відношенні ці пам'ятки, імовірно, лише копіюють свої південнослов'янські оригінали... Але, разом із тим, на мою думку, Шахматов недооцінює значення вказаних А. Ю. Кримським

форм у Святославових збірниках 1073 і 1076 рр., надто таких, як *твора, сътворю, бороуться*, де заступлені носові голосні. Справедливо вказувалось і на такі поодинокі, але показові форми, як *приобрацеть* (замість *приобриштеть*) в Архангельському Євангелії і *градуца* (замість *граджита*) – у Виголексинському збірнику, в яких найімовірніше припустити прослідки саме південноруської фонетики. Пор. із цим знову-таки *сътворю, оупокрйти, оубокрйти*, тобто передачу грецького *hurokritēs*, і кілька разів *рызы* з особливо характеристичним випадком – виправленням **ы** на **и** – в Архангельському Євангелії.

Вказівку саме на південноруську говірку із ствердінням **р** подає Христинопольський апостол другої половини XII ст. Як встановив Л. Л. Васильєв у статті «С каким звуком могла ассоциироваться буква неотирированный юс малый (л) в сознании писцов некоторых древнейших русских памятников», у цій пам'ятці юс малий, імовірно, означав **я**, яке не пом'яксувало попереднього **р**. На користь саме такого пояснення промовляють: 1) те, що після **л, н** (пом'якшуваних сонорних) пишеться **"**, не вживане тут після **р** (і **в**); 2) те, що після **р** пишеться тільки **л**, яке, треба гадати, дорівнювало **я**; 3) що в той час, як у цій пам'ятці пишеться **лне, нне**, маємо в ній тільки **ре**; 4) що саме **р** не має значка м'якості перед іншими палатальними голосними.

9. Треба відхилити спокусу вбачати в деяких староруських пам'ятках південного походження південноруську рису – у нерідкій відсутності в них написання **ь** після **л**. Такий нахил був, наприклад, у Житецького, який посилався на те, що в українській мові «...согласные **л** и **н** звучат иногда твердо в тех случаях, когда можно было бы, по этимологическим соображениям, ожидать мягкого произношения их... Колебания в звуке **л** заметны и в письменных памятниках, начиная с позднейших. Очень часто в летописях Густынской, Львовской и у Самовидца (XVII в.) встречаются формы: *полицы, тылко* и т. п.». Проте й Житецькому було відомо, що «в древнерусских памятниках XIV–XV в. есть также немало примеров отвердения звука **л**» (приклади він наводив з Іпатіївського та Лаврентіївського списків літопису). Хоча на ранню відсутність у пам'ятках **ь** в ролі знака пом'якшення попереднього **л** у науці нема цілком усталеного погляду, але, як би не пояснювати відсутність **ь** після **л** (як і після інших приголосних, здебільшого пізніше

стверділих), вона не є характеристична для самих південноруських пам'яток. Щоправда, чи не перший приклад (*свѣтилникъ*) такої відсутності зазначено саме в південноруському Добриловому Євангелії 1164 р., але це й натурально незалежно від долі пом'якшеного л, бо занепад зредукованих голосних на південноруському ґрунті становить взагалі рису, ранішу за північноруські пам'ятки приблизно на століття. З середини XIII ст. ми бачимо те саме і в рукописах північного походження (наприклад: *от лну* в новгородській грамоті 1265 р.).

10. Така типова фонетична риса української мови, як відсутність пом'якшення приголосних перед е, риса, що виразно відрізняє українську мову в цілому від найближче споріднених з нею – російської і білоруської та сусідньої польської, виникла, як є серйозні підстави гадати, вже в давнині, точну хронологію якої навряд чи можна напевно встановити. Про старовину цієї риси свідчить вже сама повнота охоплення нею всіх українських говірок. Щодо свідчень пам'яток, вони не припускають цілком безперечного пояснення, хоч і можуть певною мірою підказувати висновок про наявність цієї риси вже на початку південноруського письменства. Свідчення, про які йдеться в даному разі, такі. Так зване Архангельське Євангеліє (близько 1092 р., списане із старослов'янського оригіналу, з південноруськими рисами в частині, писаній другим почерком) з великою послідовністю розрізняє старі (етимологічні) **ле, не і лє, нє** (лє, нє) з колишніх (етимологічних) *lj, *nj: *възлеже, съплетьше, имене, небо* тощо, але: *глетъ, приємлѣтъ, възлюблѣнии, с нєго, къ нємоу*. Важко сказати, напевно, чи це є тільки вірністю старослов'янському (староболгарському) оригіналові, або ж фактом, підтриманим живою вимовою. Звичайно, при останньому припущенні треба гадати, що сучасні нам українські форми, як-от *коле* (із *kolje), *поле* (із *polje), діал. *у него* тощо, відбивають пізніше ствердіння колишніх пом'якшених л, н.

Морфологічні риси

1. Іменникова відміна сучасної української мови ближча до староруської, ніж російська. Проте на вирішальні висновки цей факт не уповноважує: він промовляє не стільки про ближчий зв'язок українських говірок з відбитим у староруській мові, скільки про те,

що сучасна нам українська іменникова відміна, сказати б, консервативніша за російську. Йдеться переважно про риси збереження в українській мові (іноді в її наріччях) старовини, раніше належної також мові – предку сучасної російської, але зниклої в процесі історичного життя великоруських говірок. Лише певною мірою, отже, можна надавати значення в питанні, що нас цікавить, українському закінченню давального відмінка однини **-ови (-єви, -єви)** як відповідникові староруського **-ови (-єви)**, аналогічно поширеного із свого вихідного пункту – **ъ- (u-)** -основ і, може, як думав А. Мейє (це річ тільки гіпотетична), з ***jъ- (ju-)** -основ (***mQžjъ**).

Проте не позбавлена інтересу констатація Соболевського в його «Лекциях по истории русского языка», що «форми дат. на **-ови** зустрічаються також в грамотах галицьких, но особливо часто в Вольнской летописи, сохранившейся в Ипатском списке...», тобто в пам'ятці, з походження найбільш виразно південноруській. Пор. також **-ови, -єви**, але тільки, крім «по Дунаєви», в імен осіб (майже виключно власних) у «Слові о полку Ігоревім» (поряд із рідшими **-у, -ю**).

Мало значить, мабуть суто зовнішній, збіг українського південно-східного новотвору **-ові, -єві (-єві)**, що примушує гадати про попереднє **-овѣ, -евѣ (-євѣ)**, – із староруськими іноді засвідченими в пам'ятках написаннями з «ятем» -таки: останні становлять, імовірно, графічне заступлення кінцевого **і**, що пом'якшувало в говірках – предках російських попередній приголосний **в**.

2. Певною мірою характеристичні кличні форми чоловічої відміни. Напряма їх розвитку зближує між собою факти української сучасності і те, що відбито в цьому відношенні староруськими пам'ятками. Варт порівняти щодо цього хоча б теперішній літературний ужиток і близькі до нього форми, поширені в говірках, з формами, засвідченими «Словом о полку Ігоревім». Ми маємо в цій пам'ятці, імовірно з походження останньої чверті XII ст., в «м'якій» відміні: *Игорю* (чотири випадки), *Словутицю* (тобто *Словутичю*), *соловию* – *славию*, але *Донче*, тобто не позбавлений до деякої міри значення паралелізм до того, що живе в українській мові й тепер.

3. Не уповноважує на будь-які висновки, крім подібних до тих, як згадане закінчення давального однини **-ови**, те, що саме українська, а не російська мова зберігає у нащадків колишніх **jā**-основ

у родовому відмінку однини рефлекс колишнього **ѣ** («ятя»): *землі, души із землѣ, душѣ* і под.

4. Висловлювалось припущення, що за південноруську морфологічну ознаку «Жития Савы Освященного» (XIII ст.) слід прийняти наявність у цій пам'ятці форм давального – місцевого відмінків одн. *тобѣ, собѣ* замість старослов'янських *тебѣ, себѣ*. Є усі підстави гадати, що *тобѣ, собѣ* є справді, супроти старослов'янської мови, особливість руська, але питання про її діалектний характер не можна вважати розв'язаним цілком певно. Українська і білоруська мови, як і деякі інші слов'янські (чеська і польська), відбили у відповідних займенниках вплив форм орудного відмінка (пор. ст.-слов. *тобоѣж, собоѣж*); укр. *тобі, собі*, білор. *табе, сабе*, але такий напрям граматичної індукції, за свідченням деяких пам'яток здійснений на руському ґрунті вже в XI ст., не є характеристичним для самих говірок – предків теперішніх українських і білоруських, бо форми, що сходять на колишні *тобѣ, собѣ*, відомі у наш час також багатьом великоруським говіркам.

Щодо староруських пам'яток, то, як показує матеріал, недавно переглянений М.А. Гадоліною, залишається серйозна імовірність, що форми *тобѣ, собѣ*, як дивились на них уже акад. Б.М. Ляпунов і С.П. Обнорський, є спільноруськими взагалі, а *тебѣ, себѣ* становлять книжні, занесені із старослов'янської. На користь такого розуміння фактів промовляє старовинний ужиток – розподіл у відносно багатьох пам'ятках перших форм у текстах побутового або близького до побутового змісту, других – у забарвлених більш-менш відбірно – урочисто та ін. Разом із тим, серйозними залишаються сумніви, якою мірою для таких широковживаних форм, як *тебѣ, себѣ* можна припустити теперішній великий діалектний ареал і усталення їх у літературній російській мові без попередніх передумов (попереднього існування) принаймні в деяких старовинних великоросійських говірках. Зважати, отже, треба на зазначену Б.М. Ляпуновим можливість, що зміна *тобѣ, собѣ* на *тебѣ, себѣ* є явищем аналогічного порядку на російському ґрунті (вплив родового – *тебе, себе*; Ляпунов враховує при цьому також можливість асиміляційної тенденції).

Зупиняє, звичайно, на собі увагу факт, що найстаріші руські приклади форм *тобѣ, собѣ*, і притому якраз не поодинокі,

припадають на пам'ятки з іншими ознаками південноруського походження – Святославів збірник 1073 р. і Архангельське Євангеліє 1092 г. Але по одному випадку вони зазначені Соболевським і в новгородських Мінеях 1095 і 1097 рр. Характеристична їх наявність (кілька випадків), зокрема, в імовірно південноруському «Житии Савы Освященного», причому в супроводі специфічної особливості: коли, крім одного випадку, писар вживає відповідні старослов'янські форми, закінчення *ѣ* він заступає літерою *е*, ототожнюючи, мабуть, форму давального – місцевого з формою родового – знахідного. З цією самою особливістю, проте, ми зустрічаємось, наприклад, і в Мінеї 1097 р., хоч проти «Жития Савы Освященного» є поряд у ній чимало правильних (старослов'янських) написань. Ягич указав на цю ж особливість ще і в «Слове св. Ипполита об антихристе», пам'ятці з послідовним розрізненням *ѣ* і *е*. Здається, що й тепер в аспекті, який нас спеціально цікавить, з приводу зазначених фактів можна пристати на припущення, висловлене Ягичем же, а саме, що форми *тобѣ*, *собѣ* в старіших пам'ятках — «преимущественно южнорусские». Відносно його твердження, що вони поширились «на север более путем литературного влияния, чем народной среды», то це інше питання. Великих імовірностей за себе остання здогадка, на мою думку, не має.

5. За рису діалектного – південноруського характеру можна із значною імовірністю визнати напрям аналогії у формах двоїни і множини наказового способу. Саме українська і білоруська мови, одмінно від російської, відбивають у цих формах дієслів класів **-є-** та **-и-** вплив відношень, типових для класів **-е-**, **-не-**: ст. слов. *несѣмъ*, *несѣте*, *двигнѣмъ*, *двигнѣте* тощо; пор. укр. *ходім* (*ходімо*), *ходіть* (ст. слов. *ходите*), *просім* (*просімо*), *просіть* (ст. слов. *просите*), білор. *хадзем*, *хадзеце* – із старіших *ходѣмъ*, *ходѣте*, *просѣмъ*, *просѣте*. Форми останнього типу добре засвідчені саме в південноруських пам'ятках (за Соболевським, в «галицько-волинських») з XII ст. і значно пізніше – з другої половини XV ст. – в західноруських. Приклади з південноруських: *ропѣцѣте*, *свяжѣте* (Добрилове Євангеліє 1164 р.); *не хвалѣтеся* (Христінопольський апостол, XII–XIII ст.); *простѣте* (в запису Галицького Євангелія 1283 р.); *отвалѣте* (Полікарпове Євангеліє 1307 р.) і т. ін. Факти досить виразні, і Соболевський, либонь, слушно не надає в даному разі значення тому, що всі вони стосуються списків з

церковнослов'янських оригіналів. Хоч і в болгарській мові взяв гору у формах наказового способу такий самий напрям аналогії, як і в українській та білоруській, і окремі випадки його вже констатуються навіть у деяких «паннонських» пам'ятках староболгарської (старослов'янської) мови (Зографське Євангеліє, Савина книга), пізніше – в Троянській притчі (середина XIV ст.) і у влахо-болгарських грамотах XIV–XV ст., малоімовірно, щоб кодекси, з яких списувано в древній Русі відповідні тексти, щодо цієї ознаки розподілилися випадково, а не у відповідності з живою мовою територій, де вони переписувались.

Щодо доказовості фактів, наведених Соболевським із «галицько-волинських» пам'яток, може виникнути сумнів і з іншого боку — чи не є відповідні приклади випадками гіперизмів у писарів, які вимовляли *ѣ* як *і*? Зовсім усунути таке підозріння навряд чи можна, але не на користь його промовляє те, що в інших категоріях для цих пам'яток такого роду гіперизми не характерні.

6. До останнього часу панувала думка, ніби форми імперфекта в староруському письменстві є суто книжні, церковнослов'янські. За вирішальний аргумент при цьому правив факт повної відсутності їх, при наявності досить численних аористів, у письменстві діловому – в найстаріших грамотах і договорах. Факт цей, справді, зупиняє на собі увагу, але, як би його не пояснювати, йому треба протиставити той, що схиляє нас заперечувати повну штучність вживання імперфектів на староруському ґрунті, а саме – послідовно проведений у тих пам'ятках, де він густо представлений, морфологічно своєрідний тип цих творень.

Найдавніші пам'ятки старослов'янської мови, крім Савиної книги, мають імперфекти у вигляді *-ѣахъ*, *-яахъ*, *-аахъ*, *-ѣаше* і т. д. Поряд відомі їм також стягнені форми на *-ѣ-* з *-ѣа-* і на *-а-* з *-аа-*, на *-я-* з *-яа-*. Останні форми виразно переважають у архаїчніших Зографському і Маріїнському кодексах. Але руські пам'ятки знають, як витримане правило, саме стягнені форми імперфектів, і це схиляє до припущення, що, незалежно від того, коли форми імперфекта зникли як живі на староруському ґрунті, саме такі форми на останньому підтримав мовний ужиток попереднього часу. Здогадка про діалектну специфіку староболгарського книжного впливу, тобто про те, що на Русь, може, потрапляли болгарські тексти тільки з

певних областей із властивими їм особливостями творення імперфектів (із стягненням), була б малоімовірна і навряд чи її слід підтримувати.

Але – що особливо важить для розглядуваного нами питання – форми імперфекта в третій особі однини і множини, відомі в староруській мові, і притому широко відомі, також із спеціальною одміною, за всіма імовірностями, діалектного характеру. Далеко більше значення, ніж згадані морфологічні факти, що продовжують спільноруську старовину, має це староруське явище, за всіма ознаками – діалектного поширення, **-ть** як додатковий флективний елемент у формах третьої особи імперфектів.

При цьому не виключена можливість, що діалектно ж це явище могло набувати вужчого обсягу: **-ть** у певних говірках, судячи хоч би по Галицькому Євсевійовому Євангелії 1283 р., додавалось лише до форми третьої особи множини: *нарицахоуть, прѣщахоуть* та ін. Можливість, що свідчення такого роду в пам'ятках не випадкові, підтримується тим міркуванням, що ця діалектна риса могла виникнути і підтримуватись аналогією закінчень теперішнього часу дійсного способу: *несе, веде: несуть, ведуть*. Щоправда саме в Євсевійовому Євангелії відсутні форми третьої особи однини дійсного способу без **-ть**, але це могло залежати від властивостей оригіналу, з якого списував Євсевій, і взагалі від випадковості відбиття в пам'ятці з церковнослов'янською основою рис говірки списувачів.

У багатьох староруських пам'ятках, отже, хоч, здається, в жодному не послідовно, не суспіль, імперфекти в третій особі однини і множини виступають з додатковою морфологічною ознакою – із закінченням **-ть**, що, найскоріше, як тільки що сказано, сходить на вплив відповідних закінчень теперішнього часу: *чтяиеть ю акы матерь* (Лаврентіївський список літопису від 6605 р.) «шанував її як матір»; *опаки руцѣ съвязавахуть* (там же, під 6449 р.) – «зв'язували руки ззаду».

На жаль, досі нема ґрунтового обслідування питання про ареал цієї риси, важливої для питання про колишнє діалектне розшарування староруської (східнослов'янської) мови, і, говорячи про неї, доводиться спиратися лише на певною мірою побіжне враження від свідчень пам'яток. Проте це враження навряд чи в цілому помилкове,

і навряд чи врахування фактів в їх можливій повноті внесе до нього дуже істотні корективи. Вже П. А. Лавровський помітив, що ця риса в основному південна: «...приставку **-ть** видим мы, – пише він, – в преходящем времени обоих чисел. При этом должно заметить, что в памятниках севера она менее была обычна, чем на юге. В летописи Ипатьевской, в самом Слове о полку Игоревом, несмотря на большое сохранение в нем черт языка народного, окончания **шеть** и **хуть** господствуют почти всюду, тогда как в летописях новгородских и псковских они весьма редки, а в грамотах и договорах северных областей Руси их вовсе не видно».

Щодо фактичного стану речей слід внести в твердження П. Лавровського деякі корективи і доповнення, що, проте, не касують справедливості його основного твердження – про діалектний характер цієї риси. Не може бути «видно» цієї однини імперфекта у грамотах і договорах, бо там їх взагалі не вживається. Треба порушити питання, що його Лавровський не ставить, чи є ця діалектна риса староруського літературного вжитку зовнішня, занесена, або ж вона, наприклад у «Слові о полку Ігоревім», тому так широко виявлена, що мала свої корені в колишньому народному вжитку (отже, мабуть, не «несмотря на большое сохранение в нем черт языка народного», а саме завдяки йому).

Моє враження від читаних пам'яток таке, що додаток **-ть** у третій особі обох чисел виявляється послідовніше в формах станів на **-ся**, хоча він нерідкий і в формах дійсного стану.

Те, що ми зємо пам'ятками староруської мови, в переважній своїй більшості становить, як зазначено, списки і, ще частіше, – списки із списків. Отже, в переважній-таки більшості випадків не легко встановити, якою мірою давня діалектна риса – додаткове **-ть** у формах третьої особи імперфектів – належить авторові колишнього оригіналу або ж одному з переписувачів. Тому нас не здивує, що цю діалектну рису ми, при уважнішому обслідуванні фактів, іноді зустрінемо і поза межами звичайного її поширення. Як приклад цього, вкажемо хоча б на пам'ятку, що становить список самого початку XV ст. (1406 р.) – «Палею толковую». Пам'ятка списана в Коломні, південно-східнослов'янських рис у ній ніби нема, але форми імперфекта з додатковим **-ть** у ній не рідкі. І проте не слід у цьому факті вбачати заперечення положення про саме південноруський

характер цієї риси. Списувач пам'ятки – росіянин, який в усьому істотному відбиває великоруський ізвод церковнослов'янської мови, але раз-два в нього можна помітити, мабуть суто механічне, збереження фонетики свого південноруського оригіналу прямого або віддаленого. Найцікавіший, мабуть, випадок – «и веселить бѣ о єдинооумь и братьи», – з – «ооу», тобто **оу**, мабуть, як південноруським рефлексом голосного **о** в закритому складі. Дослідники «Палей толкової», відносячи її виникнення на руському ґрунті до XIII ст., не пов'язують її походження з півднем, хоч і не локалізують цього походження звичайно взагалі... Отже, можливість, що **-ть** у відповідних випадках, які спостерігаються в Коломенському списку, походить з якогось південноруського списку, ні в якому разі не є виключеною. Mutatis mutandis так доводиться гадати і в інших подібних випадках. Так само, коли в Московському літописному ізводі XV ст. ми, наприклад, під 6637 р. читаємо *зовяшеть, стояшеть*, то такі форми є не що інше, як перенесені з південноруського оригіналу, що ним користувався московський упорядник-переписувач.

Зазначене, гадаємо, дає право приписувати цій рисі давнього діалектного подрібнення більше значення, ніж це робилось досі. З повною виразністю за себе промовляє факт, що ця риса зовсім чужа всім іншим слов'янським мовам і становить, отже, справжню властивість староруської мови. Ще більше важить у питанні, яке зараз нас цікавить, що вона, за всіма імовірностями, була на час свого існування діалектною і свідчить, таким чином, про те, що південні староруські говірки певною мірою відрізнялись від інших староруських не тільки лексично і фонетично, але й морфологічно.

7. Говорячи про зв'язок сучасної української флексії із староруською, слід зупинитись також на питанні про деякі випадки, що не виявляють такого зв'язку або виявляють його слабо. Це, власне, з того, чому можна надати деякого значення, – закінчення третьої особи однини і першої особи множини дієслів тепер. часу.

Переважає більшість сучасних українських говірок у третій особі однини теперішнього часу та в цій же формі майбутнього часу доконаного виду має у дієслів класів **-е-**, **-не-**, **-є-** чисту основу (без закінчення **-ть**). Староруська писемна мова, навпаки, характеризувалася дуже виразною перевагою, якщо не повним

пануванням, закінчення **-ть** і в цих класах дієслів. Важить, проте, що і в староруському письменстві форми без **-ть** засвідчені, хоча і порівняно рідко, і на них, отже, можна дивитись як на такі, що іноді пробивались через звичну писемну кору старослов'янщини як відбиття морфологічної риси, властивої вже південноруським говіркам. Слід, при цьому, не спускати з ока, що розглядувана риса (відсутність закінчення) відома і старослов'янським пам'яткам, і церковним староруським, причому на підставі даних із них її не можна упевнено визнати властивістю саме класів **-е-**, **-не-** і **-є-**. Отже, оскільки йдеться про староруський час, справедливим було б сказати, що засвідчені в пам'ятках форми із **-ть** у класах **-е-**, **-не-**, **-є-** можуть бути в своїй переважній більшості відбиттям традиційного книжного вжитку, хоч не виключена також і можливість, що це, принаймні частково, аналогічні форми, виниклі під впливом **-ть** класів **-и-** та атематичного, форми, колись, мабуть, поширені і в певних південноруських говірках.

.....
Див.: Булаховський Л.А. Майбутні українські риси в староруських пам'ятках (до XIV ст.). Булаховський Л.А. Питання походження української мови / відп. ред. Ф.Т. Жилко. Київ: Видавництво АН УРСР, 1956. С. 43–82.

І.С. Свенціцький

МОВА СТАРОРУСЬКИХ ТВОРІВ СВІТСЬКОГО ЗМІСТУ X–XIII ст.

Розвиток кожної літературної мови починається звичайно від якогось старшого зразка, складеного на основі, чужій для живої мови даного народу. Письменство Болгарії і Русі мало такий зразок у грецькій літературній мові, а західні слов'яни – в латинській. Літературна мова Сербо-Хорватії мала два зразки: на Хорватській Приадрії – латинський, а на Придунав'ї і в північній Македонії – грецький. Ці зразки впливали на живу народну мову своєю лексикою, фразеологією і синтаксисом. Але водночас сприйнята чужа лексика фонетично і семантично націоналізувалася, фразеологічно-синтаксичні чужі елементи набирали місцевого забарвлення, а згодом зовсім зливалися з основним етнічним мовним матеріалом.

Найкращі приклади впливу книжної і адміністративної латинської мови раннього середньовіччя в Європі ми знаходимо у

початкових творах романського, германського і англо-нормандського письменства, в якому латинські слова і фрази переплітаються з народними. Проте вже дуже скоро з цієї мішанини сформувалась на кожній етнічній території своя літературна мова, що постійно розвивалася в процесі співжиття чужого нового і основного народного.

В розвитку літературної мови старої Русі роль іншомовної (неслов'янської) лексики була порівняно незначною. Проте й тут можна відзначити окремі слова в договорах: *рота*, *ротитися*, *дружина*, *бирич* – звучать зовсім по-народному, але їх семантика поширюється на цілий ряд споріднених чужомовних слів спільного кореня. *Бирич* – рос. *глашатай*; укр. *возний*, *екзекутор*, *судовий слуга*; сrb. *заступник кнеза* – війта, сільського старости; уг. *biró* – *суддя*, *сільський староста*; італ. *birro*, *sbirro* – *слідчий*, *прокурорсько-поліцейський таємний чин*, пол. *źbir* – *вісник*, *герольд*.

Староруське – дружина має теж свої аналогії в гот. *driugan* – *воювати*; ст.-сакс. – *drüht*, ст.-ісл. – *drott* – *воєнна дружина*.

Слова *рота*, *ротитися* в нинішньому значенні – *присягати*, *клястися* – мають свій відповідник у грецькому: *ρητάτινα* – *договорена*, *встановлена умова*; *ή ρήτρα* – *договір*, *угода*, *народне зібрання*, *віче*. А через те, що на роту водили для прилюдного підтвердження клятвою обов'язуючої сили договору, то, очевидно, доводиться думати про однакове походження: *рота* (*ρητάτινά*) і *грамота* (*τα γράμματα* – *написане*, *книга*, *твір письменника*).

Очевидно, що в цих випадках наявності одного кореня в словах різних мов, з вужчим або широким значенням одного характеру, годі навіть думати про якесь механічне переймання слова з одної мови в іншу. В цих випадках можна тільки говорити про т. зв. технічні терміни, що постійно ставали символами ясно окресленого міжнародного поняття на територіях, що найближче примикають до даних мов. Наймані дружини воївників-професіоналів діяли на всій території Європи аж до XVII ст., зокрема на Русі до XII ст.; вони приносили і залишали на різних мовних територіях певні групи професійної лексики, з якої староруська мова перейняла тільки дуже незначну кількість.

Найкраще свідчення цього знаходимо в Руській Правді, де тільки – *вира* і *гридь* – отже два слова проти 651, мають такий

безпосередній зв'язок з старонордійськими *vegg*, *grǫð(i)*. Ці зіставлення найкраще виявляють тільки окремі ступені мовного сусідства, а не механічне запозичення. Зміна умов життя і суспільно-економічної структури зробила ці слова або архаїзмами (*рота*, *биричь*, *вира*, *гридь*), або злучила деякі із своїми власними коренями і надала їм спеціального, зовсім чужого давньому, значення (*друг* || *дружина*). Так, книжна мова світських пам'яток виявляє наявність у живій народній мові старої Русі тих термінів, які після занепаду великого Київського князівства відійшли в забуття.

Ігумен Данило в своєму «Хоженії» (поч. XII ст.) вживає теж слово *дружина*, але тільки в значенні товариства паломників, бо на Тиверіадське озеро іде він «с вои царскими»; зате в церкву князь Балдвід приходить «с дружиною своєю» – себто в оточенні свити, але в натовпі йому звільняють прохід до церкви «вои... насильством». Це протиставлення *дружина* – *вои* виразно вказує на відсутність у мовній свідомості паломника специфічно військового значення слова *дружина* і примикання його до загального поняття: громада, збір суспільно однорідного товариства.

Ігумен Данило вживав також слова: *терем*, *-мець*, гр. *τερεινον* і *храм*, *-мин(к)а* – *хором*, які зберігаються в російській мові й донині для означення складових частин колишнього, звичайно боярського, житла; в українській мові вони є тільки в давніх приказках, що їх тепер вживають хіба тільки в поетичній мові.

Етимологічно можна дуже багато слів різних мов зв'язати з одним коренем, але ці слова семантично об'єднати майже ніколи не вдасться. Мова кожний раз росте відповідно до обсягу і глибини думки, що їх вона має довести до загального відома. Тому в окремих часах її історичного розвитку дослідникові доводиться звертати якнайбільше уваги на наростання і замирання окремих слів, що тісно пов'язується з суспільними змінами виробництва і форм колективного життя.

В описах різних див у далеких країнах, що подаються руським ігуменом Данилом, є слова: «мусією исписан верх церкви» і «комары» кам'яного мосту на Йордані. Староруське *мусия*, гр. *μουσιον* лат. *musivum* було знане в рукописах і до XIV ст. Проте це слово затрималося в живій мові, бо мало було мистецьких творів, виконаних цією технікою, та не було і своїх майстрів цієї техніки. Відповідне

слово *мозаїка* прийшло з французької мови (*mosaïque*) при Ломоносові, що задумав у цій монументальній техніці прославити перемогу Петра над шведами.

Слово *кома́ра*, гр. *καμάρα*, рос. *свод*, укр. *лук*, – існувало в російській лексиці до XV ст. Але в будівництві мостів уже Руська Правда знає слова: *городня*, *-нища* – частина між «биками», самого майстра називає *городьникъ*. Ігумен говорить про луковидні підпори, тому вживає грецьке слово з руським звучанням першого ненаголошеного складу – *кома́ра*, даючи цим свідчення про відсутність на Русі в XI–XII ст. кам'яних мостів. Коли ж на Русі стали будувати кам'яні мости, то вже могли свою технічну лексику – *городня*, *городник* – побільшити значною кількістю назв кожної окремої складової частини мосту.

На жаль, до нас не дійшли такі ґрунтовні літописні записи про будівництво монументальних пам'яток староруської архітектури, як їх дав Галицько-Волинський літопис під 1259 р. про будову церков князем Данилом у Холмі. Розгляд зв'язаної з цим історичним описом лексики належить уже до дослідження мови монгольської доби. Але тут необхідно згадати, що татарсько-тюркське слово *сайгат* появляється в цьому літописі вже на 20-му році після приходу монголів на підкарпатське Подністров'я. Це свідчить про дуже поширений серед монголів звичай – давати начальникам у знак пошани кращу частину здобичі. Цей побутовий вислів і входить у літопис, але не залишає ніякого сліду в сучасній мові народу. Зате в пол. XIV ст. в актовій мові західноукраїнської території ми зустрічаємо слово *могорич* (араб. *maḡaridj*, євр. *maḡar*), яке вживається в народній мові досі як назва частування після завершеного акту купівлі-продажу, що свідчить про живу тривалість звичаю, а з ним і слова.

* * *

Новгород і Київ як давні осередки постійної комунікації півночі нордійців з південною зачорноморською візантійською імперією в своїй торговій і державній верхівці мусили бути добре обізнані з обома мовами – нордійців і візантійців. Але вони мали також зв'язки з західною Прибалтикою – естами, латишами, литовцями, прусаками, поляками, поморянами та слов'янами середніх і верхніх басейнів Вісли, Одри, Лаби. На півдні вони мали торговельні зв'язки з

населенням лівобережного басейну Дунаю, де скрізь були торгові відділи купців усієї Європи. Хоча ми ще не маємо достатньої кількості речових даних про обсяг цієї торгівлі, в мові пам'яток новгородсько-київської державності залишилось декілька слідів перейнятих слів, у лексиці договорів – з грецької мови, в Руській Правді – з нордійської, що було завжди зв'язано з окремими відтінками семантики.

Прикладом може бути ряд синонімів до загальнослов'янського слова *слуга*. В Руській Правді є значна група слів того ж загального значення, але кожний раз з окремим семантичним відтінком. Так, у смерда буває *холоп*; у князів і бояр є *ти(в)уни* для різних справ: *огнищный, конюший, полевый, ратайный* та *ябедник*. За західно- і східнослов'янським *холоп* криється герм. корінь: *hjalp-*, норд. *hielp-*, нім. *helf-en*, пор. лит. *selp-*; отже, семантично *холоп* – помічник, наємник, але не постійно зобов'язаний слуга. *Тіун, тивун*, білор. *цівун*, пол. *сушип* має відповідники: ст.-нім. *thjon*, швед. *thiun, thion*, нім. *dien-er*, проте в литовському *tijunas, tēvunas* – *старшина села* – *tuvunijos*. *Ябетник*, рос. *ябедник* взято із старонорд. *aembaet(t)e, embaette*, нім. *amt* (*служба* і т. п.). У Руській Правді – це слуга із челяді для окремих справ, але в сучасній мові – *наклепник, донощик*.

Наведені приклади свідчать про велику специфікацію на старій Русі сприйнятих слів. Згодом вони відслужили своє тимчасове завдання, вийшли з мови або залишили по собі тільки слід у напівзабутому архаїзмі. Так, у польській мові *chlор* – рільник, у словацькій – *chлар* здоровий мужчина, в чеській – *парубок*, а в західноукраїнських говорах *хлоп* – мужик, здоровий, сильний мужчина; зате в російській мові *холоп* – зневажливе: *лакей, підлабузник, підлиза*.

Взагалі суспільно-правова лексика і зв'язана з нею семантика у Руській Правді становлять окремий шар мови ранньофеодального укладу староруського життя. Такі слова, як *вервь* – укр. *громада*, рос. *община*, пор. сучасне – *верёвка*; *вира* – *дикая, виравирник* – *полувирье* – плата за вбитого мужа, зв'язані з коренем: *veg-*, лит. *vug*, лат. *viг* – з семантикою групи «чоловіча сила, мужчина»; *векша* – білка, народне рос. – частина ткацького верстату, рівчатий кружок, гуц. *скраклі*; *ногать, ногата* – 1/20 гривни і т. п., вже в XIV ст. вживаються рідше, хоча до кінця XIII ст. вони були ще поширені і

виступали виразниками важливої правової семантики. Іншу групу становлять назви міри: *голважня, уборок* (залишилося в серб. *уборак*, міра зерна з ст.-в.-нім. *auber*, нім. *eimer*). Ці слова вийшли з запасу лексики східних слов'ян.

Виходить, що зміна системи державної економіки на півночі в Новгороді і Суздалі дала основу наростанню нової лексики з іншими семантичними обсягами та зв'язаної з ними змінами фразеології. Проте вивчення цих змін у лексиці веде і до дуже цінних спостережень над фактами зникнення слова на одному просторі слов'янських мов, тимчасом як на іншому воно може залишатися у первісному значенні, як напр., *тылесня* – обух, серб. *тилут* – тупий бік леза, *тилутине* – тупим боком леза.

* * *

У мові староруського письменства зустрічається чимало синтаксичних явищ, які згодом відійшли в забуття, бо їх заступили нові, більш точні і ясні конструкції. Так, після довгого періоду функціонування *dativus absolutus* був заступлений поширеними другорядними реченнями, що окреслювали час і інші обставини дії за допомогою сполучників *коли, як* і т. п. Ці зміни в синтаксисі надавали стилістичній структурі писаної мови іншого характеру, може дещо живішого і ближчого до оповідального жанру, але в той же час більш багатослівного. Поважна дефініційна скупість мови, призначеної для міждержавного вжитку в договорах і для громадянського вжитку в постановках Руської Правди, виявлялась уже зовсім недостатньою в писаннях XII віку.

У староруських пам'яток наказовість окреслюється або інфінітивною конструкцією з давальним відмінком: «мьстити брату брата», або наказовим способом другої особи: «не лїнитесь», «а мы не рои». Проповідник вживає і книжно-описового наказу; *не мозїте (свадити)*, паралелі якого залишились понині в заперечних наказах: болг. «не деи писа», серб. «немој певати», рос. «не смей кричать», укр. «не смій».

Найважливішою ознакою синтаксису Руської Правди з сучасної точки зору є його неповнота в будові наказу-заборони. Яку б постанову Руської Правди не взяти, кожна з них є немовби недоговореною. Але для тих, що знають справу, все в цих постановках ясне, бо зв'язане з загальновідомим для громадян звичаєвим правом.

І цей зв'язок писаної мови з живим повним змістом усього звичаю в даному випадку дозволяє законодавцеві бути скупим на слова, як це є скрізь у всіх правних кодексах понині. Інтерпретація може словесно поширювати текст, але вона ні в чому не в силі змінити саму карну чи процедурну постанову. За ознакою цієї скупості слів і убогої, але прозорої стилістичної структури правових постанов Договори Х в., Руська Правда 1016-1019 рр. і Слово Луки Жидяти 1038 р. становлять у синтаксичному відношенні одну групу пам'яток.

Не слід, однак, думати, що в цій групі існує стандартна одноманітність стилю в синтаксичній побудові текстів. Навпаки, помічається повна індивідуальна диференціація форм побудови, зумовлена суспільним призначенням кожної пам'ятки письменства.

Постанови Руської Правди побудовані однотипно за зразком: 1) *ажє* + підмет + присудок + додаток + *то...* (постанова) і в доповненні внуків Ярослав; 2) «а се уроци судебнии» + специфікована постанова. У всіх окремих розділах постанов непорушна конкретність, що нагадує правові формули, для юриста – немов символи. Ця конкретність виражається скупістю на слова, але дуже твердою за змістом і значенням кожного слова дефініцією. Такий стиль мови можна вважати характерним для тієї площини думання і вислову, на якій ідеться тільки про оформлення думки в слові, без уваги до завершеності будови речення. Звичайний у мові підмет дії, бажання, волі і т. п. в кодексі законів відпадає, бо головним підметом кожної постанови є неозначена збірність як об'єкт, свідок або виконавець завершеності дії та її суддя.

Договори своїми постановами і їх пов'язанням в єдиний зміст правного і міжнародного документа, вплетеного в літопис, творять своєрідну оповідальну єдність із статтями даного року, як виправданий наслідок історично завершеного походу. Це наскрізь історичні документи даного етапу міжнародних взаємин, але не загальнообов'язкові закони. Тому в договорах переплітається конкретно-дефініційна постанова з оповідальним і описовим елементом – взаємні посольства, переговори, форма ратифікації тощо.

Правні постанови доходять до нас у формі договорів як органічна складова частина розповідного твору – літопису, у формі документального елементу, що підтверджує історичність оповідання. Це призначення договорних актів для документації історичного

оповідання видозмінює і стиль їх мови. Синтетична будова правових постанов переходить на аналітичне оповідання, отже, на стиль вищого щабля розвитку письменства, яке вже піднялося до складнішої синтаксичної будови писаної мови. А через те в договорах є ряд правових постанов, які знаходимо і в Руській Правді. З цього можна зробити тільки один висновок: Руська Правда є кодексом, збудованим за звичаєвим правом до X віку, отже, стиль її постанов належить до старшого періоду розвитку мови, не пізніше IX віку.

Слово Луки Жидяти побудоване за зразком катехитичних, тобто повчальних нормативних, постанов першохристиянської церкви; воно було призначене для безпосереднього звернення автора – вчителя до слухачів. Ця безпосередність живої мови має ще багатшу основу, ніж писане слово, бо пов'язується з модуляцією голосу, мімікою, жестами, а найважливіше – ритмомелодикою мови.

На основі сказаного можна зробити висновок, що в групі найстаріших пам'яток нормативного змісту – правового кодексу, міжнародних угод і основ морального життя – виявляється кожний раз інший характер оформлення і подачі, з чим зв'язана інша основа синтаксичної будови відповідної пам'ятки письменства.

* * *

Найбагатшим джерелом спостережень дослідника в ділянці стилю староруських пам'яток письменства є мова окремих частин начального Літопису. Літопис, як енциклопедія відомостей з різних ділянок життя старої Русі, вводить різноманітні стилі розповідної мови: перекладу-переказу старослов'янських списків візантійських хронік, записів за архівними даними у договорах і угодах, народних оповідань, заповітів, посмертних похвал князів і їх житій, переказів і записів безпосередніх свідків про різні події в державі і між князями, автобіографічних і епістолярних пам'яток, діалогів, описів тощо. Скрізь у згаданих творах помічається окремий стиль мови не тільки в лексиці і фразеології, але й у внутрішній побудові з виразними слідами почувань, настроїв, переконання.

У цих складових частинах літопису є чимало живої розмовної лексики, зв'язаної з образами і порівняннями, які дуже оживляють вплив сухих історичних згадок, записів, документів та захоплюють природною силою поважної мови літописця. Він уміє зобразити і тонку жіночу хитрість в оповіданні про помсту Ольги, про її

перебування в Константинополі, і войовничість її сина Святослава. Його продовжувач гнівними словами Володимира Мономаха малює загрозливість становища Русі, зумовлену постійними княжими суперечками, міжусобицями і зв'язками з ворогами задля вдоволення особистих амбіцій. Літописні часи половецького натиску на Подніпров'я і Подесення не тільки словами змальовують страхітливі наслідки цих нападів, але й ритмікою речень нагадують голосіння. Усе це багатство мови могло виявитися тільки в творах розповідного жанру, який є найвищим досягненням письменства домонгольської доби.

Пам'ятки староруського письменства другої половини XI ст. характерні своїм виразно реалістичним зображенням моментів життя. Центральною особою цього письменства, за кількістю написаного і його суспільно-ідеологічною основою, є Володимир Мономах. На основі дослідженого матеріалу можна без будь-яких сумнівів говорити про частину літопису від 1073 р. і до року смерті Володимира Мономаха — 1125 р. як щільно пов'язану з його діяльністю у всіх важливіших моментах історії великокняжого Києва. Його участь у консолідації удільних і периферійних князівств навколо великокняжого стола в Києві була першою спробою створити одну міцно централізовану владу. Діялося це в добу удільно-феодальної роздробленості і колотнечі та невгаваючого натиску кочових орд причорноморських степів Подоння і Подніпров'я на Київ. Боротьба з половцями з метою захисту великодержавного значення Києва є найбільшою частиною діяльності цього князя як справді центральної діючої особи. Одночасно він дбає про зміцнення на півночі правобережного басейну Волги по оборонній лінії Муром–Володимир–Юр'єв–Переяславль–Ростов, де його син Юрій Довгорукий і внук Андрій Боголюбський встигли закласти тривкі основи розвитку могутньої державної організації Володимиро-Суздальського князівства. Нарешті, своїми творами – Повченням дітям, автобіографією в ньому і Листом до Олега Святославича – Володимир поклав міцну основу традиції в північному роді Мономаховичів дбати про ріст держави шляхом послідовної централізації і об'єднання дрібних державних організмів в одно ціле.

Очевидно, що ця кипуча діяльність відобразилась і в стилі мови писань. Автор цих писань підходить до самої суті справи. Свої думки він висловлює просто і ясно, без особливої образності. Він чимало знає, але говорить тільки про те, що його найбільше цікавить і болить, отже, про основи правління: справедливість і людяність. Його батько Всеволод «дома сѣдя, изумѣяше пять языкъ»; він також знав чужі мови та їх письменство. Усе це, безперечно, мусило залишити в його світогляді тривалі сліди – як основа його асоціацій і самокритики. Тому він тільки в окремих важливих місцях свого власного наказу дітям покликається на однорідні думки відомих авторів минулого часу про ті самі справи. Ця однорідність думання була наслідком спільної йому і його авторам-учителям основи християнського світогляду. Завдяки цьому мова повчальної частини його писання є більш книжна, зате, де тільки він висловлює свої власні думки, його мова стає живою. Так, вступний розділ і окремі настанови повчання видержані в конструкціях, відомих нам з договорів і Руської Правди. Наказовий спосіб заступлений тут безособовим загальним інфінітивом з давальним логічного підмета або без нього, напр.: «яди и питью без плища велика быти, при старых молчати... съ точными и меншими любовь имѣти; без луки бесѣдующе а много разумѣти...».

Тільки в прямому звертанні до дітей, коли на наказ припадає основний логічний наголос, уживається вокативна конструкція: «по истинѣ, дѣти моя, разумѣйте... а бога дѣля не лѣнитеся, молю вы ся, не забываете... и сему ся подивуемы... си словца прочитающе, дѣти моя... похвалите бога, послушайте мене... всего же паче убогих не забываете, по силѣ кормите... и человекѣ не минѣте, не привѣчавши, добро слово ему дадите... не мозите ся лѣнити ни на что же доброе... и сѣдше думати з дружиною, или люди оправливати, или на лов ѣхати...».

Обидва варіанти наказових конструкцій – прямої в 2-й ос. множ. і інфінітивної – мають у Володимира Мономаха кожен свій характер: перший – виразної наказовості, а другий – поради, просьби. Тут у площині батьківського повчання форма загального інфінітивного наказу звузила свою функцію до окреслення бажання батька, щоб його діти думали і поводитися так, як він. Наказ і порада, просьба можуть висловлюватися в конструкціях імператива і дієприслівника: «первое... страх имѣйте божий... и милостыню творяче неоскудну».

В передачі чужої прямої мови конструкцію наказовості автор веде інфінітивами і дієприслівниками, як у розділі: «якоже бо василий учаше»: «...яди и питью без плища велика быти, при старых молчати... любовь имѣти, без лука бесѣдующе а много разумѣти...».

Автобіографічна частина Повчання: «а се вы повѣдаю, дѣти моя, труд свой, оже ся есмь тружал...» має виразно розповідний стиль, витримана в живому ритмі, без будь-яких вставок з чужих текстів, багата моментами напруженої дії. Минулі події життя зображені аористами першої особи – особи оповідача; попередні дії інших підметів виражені давноминулим. Мета і продовження аористної дії може бути виражена дієприслівниками минулого часу: «та посла мя Святослав в ляхы, ходив за глоговы... ходив в земли их 4 мѣсяци и в тоже лѣто и дѣтя ся роди старѣйшее...». Звичайно ж після дієслова руху стоїть супін дієслова мети: «идох... мира творит... ходихом... бится, и на ту весну к ярополку совокуплятс на броды», в останньому разі без дієслова руху, що знаходиться в попередньому сурядному реченні.

У цій частині часто міняються сполучники між сурядними реченнями: *та, а, той пакы, и пакы, и потом*. Цим чергуванням сполучників автор перериває одноманітну послідовність подій у ході оповідання; але п'ять раз підряд ужитий сполучник *и потом* у п'ятьох сурядних реченнях, що ідуть одно за одним, виразно вказує на швидкий темп зміни доручених автором завдань.

Тут звертають на себе увагу давальні конструкції мети дії, що їх автор уживає паралельно з прийменниковими давальними напрямку, в обох випадках після дієслів: *ити, послати*. Серед 37 таких конструкцій є 21 конструкція без прийменника, 16 – з прийменником: *къ + давальний назви місця*.

Для ілюстрації можна взяти перший розділ: «А се вы повѣдаю, дѣти моя, труд свой, оже ся семь тружал, пути дѣя и ловы с 13 лѣт. первое – к ростову идох... посла мя отець, а сам иде курьску; и пакы второе к смолиньску со ставком с гордятичем, той паки отъиде к берестию... а мене посла смолиньску. То и(з) смолиньска идох володимерю тое же зимы... та идох переяславлю къ отцю»...

В кінцевому переліку обидві конструкції кількісно врівноважуються. З порівняння значення обох конструкцій виходить, що прийменникова конструкція в основному окреслює напрям, а

безприйменникова – мету, на що виразно вказує фраза: «второе ко смолиньску со ставкомъ, той паки и отъиде к берестию... а мене посла смолиньску... Яз паки смолиньску. а исмолиньска той же зимѣ та к новугороду на весну глѣбови з помочь... и(з) смолиньска къ отцо придох чернигову».

В оповіданні про свої лови автор вживає аорист для означення повторної завершеної кожний раз дії: «и с коня много падах, голову си розбих дважды; и руцѣ і нозѣ свои вередих, в уности своей вередих, не блюда живота своего, ни щадя головы своея».

Дію, яка частіше повторюється, автор виражає складеним минулим часом дієслова повторного недоконаного виду, звичайно з пропуском зв'язки допоміжного слова – *есть* («по сту уганивал»). Коли ж дія була неповторно завершена, то автор ставить дієслово доконаного виду: «лютый звѣрь скочил ко мнѣ на бедра и конь со мною поверже». Свої завершені дії на ловах автор зобразив повними перфектними фразами першої особи без особового займенника: «ловил... дѣял... имал... дал + есмь». Для підкреслення особистого вчинку в протиставленні до третіх осіб автор вжив займенник: «сам есмь – держал, призирал».

Із цього зіставлення видно, що Володимир Мономах добре відчував і дух, і лінію розвитку руської мови своєї доби і добре орудував не тільки формальними і словотворчими засобами цієї мови, але і її семантично-синтаксичною гнучкістю.

Але Володимир Мономах був не тільки добрим оповідачем-письменником. У нього був і інший хист, який у «Письмі до Олега Святославича» підняв письменника на ступінь поета. Цей невеликий твір є єдиним зразком староруського листування. Він написаний на звістку про смерть сина і про передчасне овдовіння молодої невістки до морального винуватця цих трагічних подій.

.....

Див.: Свенціцкий І.С. Мова староруських творів світського змісту X–XIII ст. Питання слов'янського мовознавства / ред. кол.: І.Г. Галенко, І.І. Ковалик, М.Й. Онишкевич (відп. ред.) та ін. Львів: Видавництво Львівського університету, 1963. Кн. 7–8. С. 3–14.

Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови

Пряма дата написання – 5 жовтня 6791 року «від створення світу», тобто 1283 р. після народження Христа. Оскільки невідомо, за березневим чи вересневим рахунком нового року писав дату Євсевій, дослідники пам'ятки сумніваються, чи йдеться про 1283 чи 1282 рік. Природно допускати, що попович Євсевій – людина з кола духівництва – зазначив рік, що починався 1-м вересня, як це прийнято в церковній практиці.

У Галицько-Волинському літописі під 1281 р. занотовано, що коли князь Кіндрат попросив у свого племінника Юрія (Георгія) військової допомоги, той відповів: «строю [тобто стрью – В. Н.] мои. ра(д) быхъ и самъ с тобою шель. но нѣколь емь [в ін. списках: *нѣколи ми*, тобто «ніколи мені» – В. Н.] ѣдоу господине до Соуждали женить(с)...».

У цій же хроніці під 1282 р. сказано, що коли татарські хани Ногай і Телебуга йшли походом на Угорщину, примушували їхати з ними і руських князів: «вѣлѣша же с собою поити. Роускимъ княземъ. Львови. Мъстиславоу. Володимѣроу. Юрьи Лвовичъ [в ін. списках Юрію Лвовичю – В. Н.]», та через певний час «Левъ ѿ(т)поущень бь(с) вше(д) ко Оугорьскоую землю. и приѣха домовъ». Але відомо, що хронологічна мережа в Галицько-Волинському літописі розставлена пізніше від написання оригіналу пам'ятки, тому наведені в ній дати не завжди збігаються з фактичним часом історичних подій. Дослідники твердять, що Ногай і Телебуга йшли на Угорщину на початку 1285 р.

Отже, літописні відомості не допомагають підтвердити датування пам'ятки. М. Грушевський використовує запис Євсевія як документ про перебування в 1283 р. князя Льва в Угорщині невідомо, з якою метою (похід чи дружні відвідини).

Проте безвідносно до того, чи 1-го березня, чи 1-го вересня починався рік, відбитий у записі Євсевія, праця книжника (точніше – завершення її) вкладається в рамки 1283-го р., тому пам'ятку треба датувати саме цим роком.

Той факт, що Євсевій згадав князів Льва та Юрія («Горгія»), свідчить про те, що писець походив із Галицько-Волинського

князівства. Точніше визначити місце його проживання допомагає згадка про храм святого Йоана (Івана), в якому, мабуть, був священиком його батько, адже слово *попович* означає «попів син». Г. Голоскевич, покликаючись на «Указатель к первым восьми томам Полного собрания русских летописей», твердив, що на території Талицько-Волинського князівства в цей час відомі два храми св. Йоана – в Перемишлі та в Холмі.

О. Соболевський допускав, що згаданий у Євсевія храм св. Йоана був, можливо, той самий, у якому трохи більше ста років раніше священикував замовник Добрилового євангелія 1164 р. Проте, здається, ми довели, що Добрилове євангеліє переписане в Києві (Берестове).

А. Кримський у своїй відомій короткій історії української мови називає пам'ятку то «буковинським євангелієм Евсевія 1283 р.», то «південногалицьким Євангелієм поповича Евсевія 1283 р.», але своєї думки не обґрунтовує. На думку Г. Голоскевича, в записі йдеться про храм у Перемишлі, де була єпископська кафедра. Однак храму св. Йоана (Івана) в Перемишлі на сторінках Іпатіївського літопису, на які покликається автор зазначеного «Указателя...», безпосередньо не названо. У літописах згадуються два храми св. Йоана (Івана) в Галичі: [1189 р. князя Ростислава] полци же Галичьскыи и Оугре ѡбъемше его велми ранена. иле жива соуща и несоша и в Галичь... Оугре же оусмотривше его и приложивше зелье смрътноє к ранамъ. и с того оумре. и положиша и в манастирѣ. во цркви стго Іѡана...; та в Холмі: [під 1254 р., князь Данило Галицький приїхав із тріумфом] и прибываше (ін. сп. пребываше – В.Н.) в домоу стго Ивана. во городѣ Холмѣ с веселиемъ. и слава Ба и прч(с)тоую его мѣр. и стго Ивана Златауста.

Особливості мови пам'ятки схилиють до думки, що Євсевій переписав Євангеліє в Галичі.

Увесь текст пам'ятки написав власною рукою попович Євсевій. Лише на аркуші 105 зворот 9 із половиною рядків згори і 13 рядків ізнизу невідомо чому написані іншим почерком.

На подальшу долю ЄЄ проливають світло власницькі записи пізніших часів. На тому ж аркуші 62 зв., де помістив свою «післямову» попович Євсевій у другому стовпці є запис власника рукопису...

Цей запис датують XIV ст., кінцем XIII (?)–XIV ст.

Орфографія запису наче б то промовляє за датування кінцем XIII – першою половиною XIV ст. Існує думка, що Костянтин Манойло був молдованин. Однак у записі, зробленому українською мовою, немає нічого, що вказувало б на Молдову. Увесь антропонімікон його вміщується в рамки українського іменника, зокрема імення *Братко* (Братко) засвідчує грамота 1430 р. із Зудечева (Жидачева), а *Мушата* – грамота 1445 р. із Луцька та 1478 р. зі Львова.

На нижньому полі аркуша 32 міститься дарчий запис грецькими буквами 1600 р., який у кириличній транскрипції звучить: стефан воевод руска пожертві на та Манна (Манна). Точно не встановлено, хто був даритель воевода Стефан. Допускається, що йдеться про молдавського воеводу Стефана Томзу.

На арк. 4 зв. – 19 був стертий або який майже стерся запис, у кінці якого читають: В лѣ(т) њахѣд м(с)ца авгу(с)т .єі. дна. Дві кінцеві цифри ѣд дати 1639 можна прочитати на фотографії, зробленій у лабораторії для відновлення згаслих (вилинялих) текстів Державної російської бібліотеки в Москві, отже запис зроблено зазначеного, а не 1600 р. На сторінках ЄЄ є й пізніші записи, зокрема на арк. 19 є запис XIX (?) ст.: *Ивангилия толковоя старообрядцкоя монасты[ря] Слатин[ы?]*. Мабуть, це не свідчення про належність пам'ятки старообрядцям Слатини, а вказівка на те, що рукопис містить давню редакцію тексту, яку цінили старообрядці, відмінну від тієї, що була поширена в XIX ст.

1893 р. рукопис ЄЄ (разом із іншими) від яеських книготоргівців братів Шарага придбали Московський Публічний і Рум'янцевський музеї. Нині пам'ятка зберігається в рукописному фонді Державної російської бібліотеки в Москві, шифр: ф. 178, № 3168.

ЄЄ – пергаменна книга розміром в аркуш, точніше – 29 см х 23 см, написана уставом на 140 аркушах. На сторінці текст розташовується в два стовпці по 26-29 рядків (звичайно – 28 рядків). Оправа книги – з дерев'яних дощок, з яких шкіра втрачена; дошки розколоті, верхня частина нижньої покришки (дощки) втрачена. Пергамен товстий, з великою кількістю дірок, що виникли при вичинці його. Їх писець оминав. Поля деяких аркушів повністю або частково обрізані, на окремих частинах аркушів вирізано значні

частини. Аркуші 57 та 62 зшиті, а аркуші 58-61 склеєні із шматків. Рукопис складають 18 зошитів. Оскільки в останньому зошиті рукопису до 135 і 136 аркушів (піваркушів пергамена) немає відповідних аркушів, Г. К. Голоскевич, допускає, що вони загублені (втрачені). Лініювання звичайне. Текст написано чорнилом каштанового кольору, в окремих місцях – чорного. На поодиноких аркушах пергамен трохи затертий і чорнило дещо вилиняло. В оздоблювальних елементах використано барвники трьох кольорів: червоний (киновар, або цинобра), синій та зелений, але зображення завжди лише в двох кольорах.

Рукопис оздоблений заставками південнослов'янського типу, ініціальними буквами (на початку читань і зачал) південнослов'янського типу з галицько-волинськими особливостями. Величина ініціальних букв різна: на початку зачал – у два-три рядки, на початку євангельських читань – від чотирьох до дев'яти рядків. Ініціальні букви звичайно складаються із різноманітних ліній у дві барви; більше десяти ініціальних букв зроблено в так званому тератологічному, або потворовому (рос. чудовищный) стилі (змій, чудовиська з головами тварин і ногами птахів тощо, арк. 4, 30 зв, 35 зв, 36 зв, 37 та ін.).

Звертає на себе увагу ініціальна літера *А* на арк. 98 зв., в нижній частині якої зображено людину до пояса, яка однією рукою тримає на грудях книгу. На нижніх полях аркушів 32, 49 зв., 88, 114 зв. та ін. для оздоби намальовано руку з гілкою. На першому аркуші книги зображено в барвах голову Христа і якоїсь постаті з простертими до Нього руками. Між цією фігурою та головою Христа уставом (почерком, близьким до Євсевієвого) написано: «Г(с)и помози наоучити сѧ». Дехто допускає, що постать, зображена на першому аркуші пам'ятки, – жіноча з німбом (?) або в незвичному головному уборі. Нам видається, що фігуру можна трактувати і як зображення безвусого юнака. Щоправда, дивно, що ця постать має навколо голови німб із «хрестом», як і німб навколо голови Спасителя.

Не виключено, що Євсевій тут схематично зобразив себе і висловив своє прохання до Спасителя. У тексті пам'ятки багато помилкових написань, зустрічаються перекинуття тексту тощо. А це, можливо, свідчить про те, що Євсевій був не священиком, який щонеділі і свята читав Євангеліє, а молодим священицьким сином, що

починав працю переписувача.

За змістом пам'ятка – це Євангеліє-апракос (від грецьк. *ἀπράκος*; «що стосується неробочого дня»), тобто книга, в якій подано читання за тижнями, а не за порядком євангелістів. Як і всі Євангелія-апракоси, ЄЄ починається великоднім читанням Євангелія від апостола Йоана. Але наша пам'ятка – апракос скорочений: на аркушах 1-29 зв. написано читання на кожний день тижня Великодня (Пасхи) до П'ятдесятниці (Трійці), але в ньому після П'ятдесятниці подано євангельські читання на Божій Службі тільки суботні, недільні та за місяцесловом. Однак на Страсному тижні є читання й на утрени. На аркуші 30 вставлено читання «Новоуголѣтѣ» (Л. IV 16-22). Далі на арк. 30 зв.-46 зв. йдуть недільні й суботні євангелія до Здвиження, після чого на арк. 46 зв.-62 зв. йде нова лічба неділям до Сиропусної неділі. На арк. 63-85 йдуть недільні читання Великого посту, на арк. 85-102 зв. – Великої П'ятниці, на арк. 103-108 ранкові недільні євангельські читання.

Місяцеслов (арк. 108-139; на арк. 137 відзначено пам'ять вітчизняних святих Бориса і Гліба) починається з вересня і містить вказівки-відсилання читань. На арк. 139-140 подано покажчик недільних євангелій, а на арк. 140 уставні вказівки до Служб от печали члвкоу, исповѣданью, бездождью.

Відомий знавець і дослідник давніх слов'янських євангельських текстів, Л. П. Жуковська відзначила близькість за складом частини Архангельського євангелія 1092 р., яку написав другий писець, до ЄЄ 1283 р., що є ще одним доказом південноруського походження Архангельського Євангелія. Вона допускає, що ЄЄ – це пізній список із манускрипту, подібного до Архангельського Євангелія, тобто з такого, одна частина якого скопійована з короткого апракоса, друга – з повного.

За визначенням Г. Воскресенського, ЄЄ належить до так званої першої редакції слов'янського Євангелія, яка представлена, зокрема, Савиним Євангелієм XI ст., Асеманієвим Євангелієм (глаголичним) XI ст., Зографським Євангелієм (глаголичним) XI ст., Маріїнським Євангелієм (глаголичним) XI ст., тобто текстами, що йдуть безпосередньо до Кирило-Методіївських, а також Остромировим Євангелієм 1056–1057 рр., Архангельським Євангелієм 1092 р., Галицьким Євангелієм 1144 р. Автор, між іншим, звернув увагу на є

на місці **и**: *желами* 64, *твоєм* 124 зв., а також написання *воустани* 64 зв., *возлежєць* (ь=оу), *ємоу* 66, *хрїю са*, *хрїтити са*, *хрїѣниєм* 66 зв.

Між іншим, на спорідненість із зазначеними текстами ЄЄ свідчать лексеми: *напасть* «спокуса», *неприянь* «зло, злий дух, диявол» – не воведи насъ въ *напасть*. нѣ избави насъ ѿ(т) *неприятни* (62), *ослабленыи* «розбитий паралічем, розслаблений» – рещи *ослабленому* (64 зв.), *клетати* «давати зрозуміти, зазначати» – *клетла*. коєю смертю хоташє оумрѣти (93), *задѣти* «веліти, примусити» – семоу *задѣша* понести кр(с)ть єго (95 зв.), *промъкнути са* «пронестися, поширитися» – *промче са* слово се во июдѣихо (100), *тети* «бичувати, бити» – *тепете* на сборищахъ (106 зв.), *соулии* «краший, ліпший» – птиць *соулѣиши* вы єсте (117), *моудити* «затримуватися» – *моужашє* въ црквъ (136) тощо.

Привертає увагу той факт, що Євсєвій незрозумілі або й, можливо, за неувагою і зрозумілі, слова заміняв співзвучними українськими, наприклад, написав: *рыбари... платяху* мрѣжа (47) замість *плакаху* «полоскали, прали, промивали (можливо, тут своєрідно відбилося діалекте явище переходу **к'** у **т'** чи гіперизм **т'** на місці **к'** у говорі, де **т' > к'**; пор. загальноукр. *кісто < тісто*)), *побрано бы(с)* (49 зв.) замість *попърано*, *проучат са* с пѣнами (52 зв.) замість *проужаать са* «кидається, сіпається, смикається» (пор. сучасне укр. *пручатися*), *хлѣбъ наше насыщниныи* (62) замість *насоуцныи... та ін.*

Поодинокі лексичні вкраплення в ЄЄ можна трактувати як елементи редагування тексту, що були в протографі (або які зробив Євсєвій). Наприклад, виразові «иде же тать не *приходить* ни *моли не расыплеть*» (54 зв.; Л. XII 33), тобто «міль не розсипле» в інших євангельських текстах відповідає: *иде же тать не приближает са ни тѣла тѣлить*.

В оповіді про преображіння Господне в ЄЄ читаємо: *петрѣ же иже с нимъ бахоу отагчѣли ѿ(т) сна. возокноувше* же видѣвѣша славу єго (138; Л. IX 32). В інших пам'ятках тут сказано так: *оубоуждѣше же са видѣша славу єго*. Очевидно, в ЄЄ маємо українське слово **возочькнутися*, якому нині відповідають споріднені з ним *очикнутися, очнутися* «прокинутися, опам'ятатися, отямитися, очутитися»...

Важко визначити, звідки в текст ЄЄ прийшло слово **мѣшѣць*: не возьмѣте на поуць... ни спиры [!]. ни хлѣба ни *мѣшица* ни срѣбра (52; Л. IX 3). В інших пам'ятках тут читаємо: ...ни *пиры* ни хлѣба. Можливо, Євсей увів у текст покрайню глосу (старослов'ян. *пира* «торба, сумка»; звернемо увагу, що в переписувача *спира* чи не під впливом дієслова *спирати*?).

Найперше деякі особливості мови пам'ятки «по галицькому говору» схарактеризував Г. Воскресенський, який, зокрема, звернув увагу на наявність букви є замість ъ – *прискербенъ*, є замість и – *желами*, написання *воустани*, *хрицю с а*, *хрестита с а*, *хриѣниємъ*.

Більше уваги особливостям мови ЄЄ приділив О.Соболевський, що задав наступним дослідникам пам'ятки напрямок студій над нею та інтерпретації багатьох її особливостей.

Автор справедливо відзначив, що в манускрипті сила описок, недописок, пропусків, а це необхідно мати на увазі при оцінці даних його мови. Головна особливість правопису ЄЄ (наявна і в деяких інших східнослов'янських пам'ятках XIII–XIV) – вживання ъ, ѿ на місці о, є та навпаки. Мова ЄЄ – церковнослов'янська руської редакції: у ньому не раз зустрічаються написання із *ж* відповідно до церковнослов'янського *жд*, повноголосся тощо, немає *ж*, а *а* виступає в значенні *я*. Особливості мови ЄЄ ті ж, що й у «галицько-волинських» пам'ятках XIII–XIV ст., а саме: ѣ на місці є у словах на *-єньє*, *-тель* та ін.; спорадично и на місці ѣ, в замість у, написання *за умножѣнья* (знахід. відмінок), *срѣбро*, *идѣте угнь вѣчныи* (у угнь?); другъ къ другу *истязашася*, праведнаго *Илва*, *иѣши* та ін.

На думку вченого, пам'ятка являє інтерес насамперед у зв'язку з тим, що в ній поруч із відзначеними рисами порівняно нечасто виступають риси болгарські, насамперед *я(а)* замість ѣ і навпаки: *въ всямь мирѣ*; *уношю одяна*, *не бряжеши*, *на жрябяти*, *камянь*, *о мня*, *ня имать*, *брямя*, *лицемяри* та ін., *ненавидѣи* (дієприкметник), *помышльниия вѣходѣте*, *вы же сѣдеть*, *жена рожаєте дѣтѣ*, *въвержесть мѣ въ купѣль*, *узрите мѣ* та ін., а також є на місці *я(а)*: *грѣєся*, *учеєся*, *всеєь*, *отвѣщеєь*, *муже не знаю*, *сердце ваша* тощо.

О. Соболевський як болгаризми трактує форми називного відмінка однини замість інших відмінків цього ж числа: *имать живото вѣчнаго* (6), *глаголы животь вѣчнаго* (12), *въ прѣплъвление праздъникъ* (12 зв.), *вниди в радость господь своего* (45 зв.), *отъ духъ*

свята (120 зв.), радість ваша (27), приступиша ко Ісусъ (44), придь (аор.) ко гробъ (68), азъ во тець и вы во мнѣ (86), очистися отъ проказа (33).

Дослідник виділяє й деякі інші «особливості мови ЄЄ, відомі нам частково із середньоболгарських, частково з південнослов'янських взагалі текстів»: глаголя, непъщюя (1 ос.одн.), пор. середньоболг. *л* замість *љ*; негодоую (дієприкм.), пор. середньоболг. *љ* замість *л*; въ пустыну, плуну, разлучають, Лазору (кличн.) та ін., *св* замість *вс* у формах займенника весь (як у сербській мові): надъ свѣми, *свю* Галилїю тощо.

Деякі риси, на думку О. Соболевського, можуть бути пояснені і як «галицько-волинські», і як болгарські, взагалі південнослов'янські: воскреснє, въ ускршѣннѣ, кровоточива та ін., пустиню, стидяхуся, грѣшни (у записі Євсевія), сыр = сирь, тисяща; скузѣ = сквозѣ, убрѣтоша, поясъ уснѣанъ у чреслѣхъ своихъ «о чреслѣхъ», Иована, Ивана, трепеть и вужась, Каперनावумъ.

О. Соболевський на завершення своїх спостережень сказав, що, не входячи в оцінку зазначених особливостей, мусить зауважити, що частина болгарських рис у мові ЄЄ (*я* = *ѣ*, форми називного відмінка замість інших) більш-менш рідкісні в середньоболгарських пам'ятках XII – XIV ст., *св* у формах займенника *весь* йому не відома взагалі з південнослов'янських текстів цього часу.

На підставі цього автор робить висновок, що болгаризми і взагалі південнослов'янськими писець не запозичив із книг, а вніс їх із своєї живої говірки, тобто Євсевій говорив не чистою руською мовою, а сумішню руської мови з болгарською, в якій, проте, судячи з запису, руські елементи переважали.

Однак те, що О. Соболевський трактує як болгаризми чи південнослов'янськими в ЄЄ, можна природніше пояснити на українському діалектному ґрунті, якого не врахував автор, що покажемо далі. Тут лише зауважимо, що в багатьох прикладах О. Соболевського можна вбачати звичайні описки підо впливом літер у конкретному слові чи контексті, наприклад: на *жрябяти*, *брямя*, *дѣтѣ* і т. п., *живото*, *в радість господь*, *отъ духъ свята*, *отъ проказа* тощо.

О. Шахматов прийняв міркування О. Соболевського про болгаризми й сербізми в ЄЄ (до середньоболгарських рис відніс

також **и** на місці **ы**), навів форми із *св* відповідного займенника із сербських пам'яток XIII – XIV ст., але зробив простіше (як він сам сказав) припущення: попович Євсевій мав у своєму розпорядженні середньоболгарський оригінал у сербській редакції.

Поважну працю про мову ЄЄ 1914 р. опублікував Г. Голоскевич (більш знаний як автор орфографічного словника української мови). Він зробив досить докладне палеографічне обстеження пам'ятки, здійснив порівняно детальний розгляд особливостей її мови. Але дослідження проведено в руслі думок О. Соболевського –

О. Шахматова. Праця Г. Голоскевича з фактологічного погляду не втратила значення і сьогодні, але з погляду досягнень українського історичного мовознавства та діалектології у ній, звичайно, багато дискусійного.

На нашу думку, досліджуючи таку пам'ятку, як ЄЄ, мусимо завжди мати на увазі, що вона насичена різного роду описками, тому приклади для підтвердження певних міркувань мають виключати можливі механічні помилки писця.

Вважаємо, що ті особливості мови, які виступають у євангельському тексті і в післямовній записці Євсевія та в тексті молитви Господньої (Отче, наш...), що її попович мусив із дитинства знати напам'ять, при оцінці маємо повні підстави трактувати як давньоукраїнські, а не запозичені з чужих оригіналів.

Ряд важливих фактів свідчить про те, що ЄЄ списане з тексту східнослов'янського, а точніше з давнього руськоукраїнського.

По-перше, у ЄЄ не виявлено жодного написання з **ж** чи **ьж**, що є типовою ознакою південнослов'янських манускриптів. У ньому скрізь відповідно до цих літер вжито **у** чи **ю**, що відбиває живе східнослов'янське мовлення. Приклади, які ніби відбивають поплутання **ю** (ст.-сл. **ж**) та **а** – **ю** замість **а**: *не годоую, разаряю, глю* (усі – дієприкметники), **а(а)** замість **ю**: *непъщюя, гла* (1 ос. одн. тепер, часу) тощо – це описки під впливом букв у сусідніх складах або словах чи своєрідне сприйняття писцем тексту: $\omega(t)\tilde{v}\tilde{z}$ цав ъ же старѣшина... негодоую зане въ соуботоу ицѣли ю (54 зв.), глѣще оува разаряю цркъвь (96 зв.), тогда $\omega(t)\tilde{v}\tilde{z}$ цають имъ глю. аминь глю вамъ (61), симонъ ре(ч) непъщюя яко юмоу... множає $\omega(t)$ да (113), аминь гла вамъ (9), придоша подвигоше с.л. и обрѣтоша мръя иосифа (122). Крім цього, візуально легко було поплутати давньоруські

написання з **я** та **ю**.

До південнослов'янців автор відносить обмін (рос. «мена») **є** (ѣ) та **а** (**а**); **є** замість ст.-сл. **а**; **ѣ** замість ст.-сл. **а**; **ѣ** замість **я** (**а**); **є** замість **я** (**а**) (у друку помилка – зам. **а**); **а** замість **є**, **а** замість **ѣ** та інші особливості, які, на наш погляд, можна пояснити як помилки або відбиття живого мовлення, про що детально писатимемо при розгляді українських фонетичних явищ, відбитих у ЄЄ.

За нашими спостереженнями, в ЄЄ виступає виключно **ж** на місці праслов'янської сполуки ***dj**, а це яскраво характеризує східнослов'янське походження протографа пам'ятки. Наприклад: *прѣже* (2, 5, 25, 25 зв., 28 і т. д.), *межую собою* (9 зв, 27, 30 зв. та ін.), *межи собою* (88 зв.), *вожи слѣпни* (74 зв.)... Варто звернути увагу на східнослов'янську форму слова *рожьство*: *рож(с)тва* хва (119 зв.), *рож(с)ство*... *прѣд(т)ча* (135), *иродь рожествоу* своєюму (139) та ін. (з давньої форми після різних змін маємо нині форму *Різдво*).

Відповідно до ***tj**, як і в інших давніх східнослов'янських пам'ятках, фіксується **ц** (але не **шт**), наприклад: *тлоци* вь двери *глюще* (55 зв.), *приде. къ гробъ (!)*. *бѣ же пѣць* и камень на немь *лежаще* (68; тут *пѣць* < *пець* «печера») тощо. В поодиноких словах спостерігаємо східнослов'янський **ч** < ***tj**: *вѣдять бо са что твораче* (97), *исъ очюць* вь себе силоу (118 зв.)...

На початку деяких слів у ЄЄ засвідчуються східнослов'янські форми **ло-**, **ро-**: *локоть* (33 зв.), *розька* (26), *розга*, *рожьдьє* (109) тощо.

Послідовно фіксується в ЄЄ чистий початковий **у-** відповідно до старослов'янського йотованого **ю-**: *сѣвера* и *оуга* (56), *оуношу* (8 зв., 103), *оуноша* (41 зв.), *оуноше* (48 зв.), *ω(т) оуности* (41 зв., 56 зв., 65 зв.)...

Типовими для Євсевія є давні східнослов'янські написання з **ь** перед йотованими, що відбивають живе мовлення, відповідно до старослов'янських з **и**, наприклад: *ω(т) рѣлья* (115 зв.), *прѣселѣньє* (120), *захарьиноу* (126), *парфѣнья*, *агафьє* (129 зв.)...

ЄЄ засвідчує живомовні форми запозичених слів: *Олены* (133 зв., ст.-сл. *юлена*), *оцю олександровоу* (95 зв.; ст.-сл. *александрь*), *мч(н)цѣ орины* (133; ст.-сл. *ирина*, *юрина*), *лазорь* (50 зв, 67 зв, 69 та ін.).

У пам'ятці після шиплячих вживаються нейотовані голосні, але дуже часто після них виступають йотовані, особливо – у флексіях, наприклад: *соужю* (23, 79), *скажю* (28, 90 зв.), *моужю* (32 зв.), *мрѣжю* (32 зв.), *стражю* (38, 45)...

Написання *-ю, -юю* у формах знахідного відмінка навряд чи з'явилися внаслідок заміни старослов'янського юса великого йотованого на *-ю, -юю*. Їх, напевне, Євсевій переписав із східнослов'янського протографа.

За нашими спостереженнями, в ЄЄ панівними є написання з йотованими після свистячого *ц*, що маніфестують м'якість приголосного, наприклад: *въ темницю* (4 зв, 40 зв, 81), *слѣцию* (20), *оцю* (24 зв., 25 зв., 26 зв...)...

Вважаємо за необхідне тут згадати думку видатного знавця давніх текстів Г. Ягича про те, що м'якість *ж, ч, ш* та *ц* в східнослов'янських пам'ятках виражалися на письмі набагато рішучіше, ніж у південнослов'янських, під впливом живого руського середовища.

Найімовірніше, такі написання були вже в південному східнослов'янському протографі ЄЄ.

На східнослов'янський протограф пам'ятки вказує форма лексеми *оужасть* (47), якій відповідає в старослов'янських євангельських текстах *оужасъ*.

Гадаємо, що дуже вагомим аргументом на користь того, що попович Євсевій переписав не просто із східнослов'янського, а з південно-східнослов'янського протографа, свідчить форма кореня *скерб-* відповідно до старослов'янської *скръб-*: *скербъ* исполни срдца (26 зв.), не помнить *скерби* за радость (27, 88 зв.)...

Г. Ягич слушно твердив, що форма слова *скербъ* знайшла широке розповсюдження якщо не винятково, то в усякому разі переважно, в «південноруських» пам'ятках, покликаючись при цьому на низку манускриптів XII–XIII ст. Важливо відзначити, що вчений виявив попередницю її в книгах XI–XII ст. в написаннях *ь* перед або після *р* – в Ізборнику 1073 р. (*скръбьныхъ*), Синайському патерику (*скръбитъ, скръби*), Успенському збірнику (*не скръби, о скръбѣхъ*) та ін.

Багато таких написань, як в ЄЄ, спостерігаємо в київському Добриловому євангелії 1164 р.: *скерби* (36, 37, 90 зв.), *оскербѣ* (38 зв.), *скербя* (189), *скербѣ* (200), *скербяще* (215 зв.)...

У ЄЄ широко засвідчений перехід $\mathbf{\bar{b} + j\bar{b} > \mathbf{u} + \mathbf{u}}$, $\mathbf{\bar{b} + j\bar{b} > \mathbf{u} + \mathbf{u}}$ на стику $\mathbf{\bar{b}}$, $\mathbf{\bar{b}}$ кінця слова з займенником або сполучником \mathbf{u} (графічно), або \mathbf{u} (графічно) початку наступного слова. Наприклад: *снѣмы и обиты и* вь понавѡу (8), да *помажюти и* (8 зв.), *молахоути и* дабы (16), *вѣмы и* и слово його съблюдаю (117)...

Випадки відсутності позначення м'якості приголосного, наприклад: вь *поустыноу* (3 зв.), надъ многими *та* поставлю (77), по двою *дѣноу* пасха боудеть (78) тощо, – це, вочевидь, Євсевієві помилки, а не вплив гаданого південнослов'янського оригіналу. А написання йотованих після \mathbf{p} пояснюємо відбиттям у пам'ятці живого мовлення або як гіперизм в діалектному середовищі, у якому \mathbf{p} став твердим у всіх позиціях: приємъ *спирю* (90 зв.), $\omega(\tau)$ кропиць... съ *трапезы* (46 зв.)...

«Нерозрізнення» твердого і м'якого \mathbf{l} свідчить радше про те, що в мовленні Євсевія відповідний приголосний був напівм'який: *плоуноу* на землю (19 зв.; можлива й помилка підо впливом наступного \mathbf{ou}), влась *вѣльблоужи* (124)...

Як вагомий аргумент на користь південнослов'янського з сербськими рисами протографа ЄЄ О. Соболевський, О. Шахматов, Г. Голоскевич подають написання форм займенника *всь* із метатезою $\mathbf{s - v}$ (поруч із звичайними), наприклад: прохажаше *свю* галелѣю (32 зв.), *свѣ* тѣло (33), во славѣ *сѣѣи* (33 зв.).

Отже, немає переконливих ознак, які б свідчили про південнослов'янський протограф досліджуваної пам'ятки. Свою книгу Євсевій переписав із українського манускрипту XII або XIII ст, тому далі в нашому дослідженні звертаємо увагу на ті елементи, що відбивають живе мовлення поповича. Але це не означає, що вітчизняний манускрипт не містив елементів, притаманних південнослов'янським мовам XIII ст.

Попович не копіював бездумно євангельський текст. Читане йшло через його мовну свідомість, тому в пам'ятці відбиваються мовні та графічні навички Євсевія, що відбивають узус середовища, в якому він проживав. Показовим у цьому відношенні є невеликий текст, що його Євсевій необачно переписав двічі...

Для дослідників історії формування фонетичної (фонологічної) системи української мови ЄЄ – неоціненне джерело: в ньому її специфічна система виступає в сукупності засвідчених фактів в один і той час і на одному й тому місці.

Авторський текст Євсевія показує, що в його мовленні на місці давніх звуків *і* та *ы* став вимовлятися звук, близький до сучасного суто українського передньо-середнього *и*: азъ *грѣшнии* (62 зв.). У євангельському тексті безсумнівних випадків написання *и* на місці *ы* та навпаки – небагато (крім позиції після *г, к, х*). Наприклад, *и* на місці *ы*: *самаранини* їси (16 зв.)... *ы* на місці *и*: ты ѿ(т) тѣхо *їеси* (84 зв.)...

Загалом написань *и* та *ы* проти етимології після незадньоязикових приголосних у ЄЄ виявлено порівняно небагато. Після *г, к, х* у пам'ятці в абсолютній більшості випадків засвідчуються давні написання з *ы*. Та дуже часто в ній спостерігаємо нові сполуки *ги, ки, хи*, які нерідко виступають в одному реченні або сусідніх реченнях, фразах: *не погибнеть* (3 зв.), брашно *гіблющее* (8), *погибѣль* (79 зв., 81 зв.), ко ѿцямъ *погибѣшимъ* (117 зв.)...

Непросту мозаїку складають написання на місці етимологічного *ѣ* і вживання букви *ѣ*.

Буква *ѣ* у пам'ятці в абсолютній більшості написана згідно з етимологією. Найбільше випадків написання *и* на місці *ѣ* виявлено в применнику *придѣ* та в етимологічно спорідненому з ним прислівнику (або префіксоїді) *приже* < *прѣже* < **perdje* (діал. закарп. *переже* «раніше»); часом форми з *и* виступають поряд із етимологічним *ѣ*: *придѣ* тобою (54, 55 зв.)... *прѣдѣ* лицемъ твоїм (130 зв.)...

Досить часто фіксується *и* на місці *ѣ* в префіксі *прѣ-*: *июда*... хоташе и *придати* (69), снѣ члвчскый *придано* боудете (78)...

Про те, що тут ідеться про *и* на місці *ѣ*, а не на місці можливого ненаголошеного *є* (пор. *предѣ, преже* у Мстиславовому Євангелії) якраз свідчать паралельні написання з *ѣ*.

Дуже багато написань *и* на місці другого *ѣ* у лексемах із коренем *сѣвѣдѣ-*: *сѣвѣдитѣль* (84 зв., 92, 105 зв.) *лѣжесѣвѣдитель* (92), *сѣвѣдитѣльство* (2, 13 зв., 52, 64, 84, 102 зв. та ін.)...

Порівняно часто трапляється *и* на місці *ѣ* у неозначеному займеннику *нѣк-*: члѣкъ *никии* (50 зв.), *никии* же рабѣ (57), слѣпеце

никы [!] (57 зв.), въ весь *никоюу* (138 зв.), у словах із коренем *вѣд-*: не *видить* [!] пославьшего ма (10 зв.), ты *виси* (107 зв.), не *вѣсте*... то же *видите* (114 зв.)...

Привертають до себе увагу написання *ѣ* на місці етимологічного *и*, при чому вони – після приголосного *р*: *прѣнеси* даръ (33), *прѣнесоша* юмоу... нѣма (36 зв.), *прѣлѣнит* сѧ женѣ, *прѣстоупиша* ко ісоу (39 зв.)...

Імовірно, в написаннях *ри* на мсці *рѣ* та *рѣ* на місці *ри* відбивається не тільки нова якість давнього голосного звука *ѣ*, а й якість зміни приголосного *р* – можливо, його диспалаталізацію в мовленні Євсевія.

В ЄЄ засвідчено чимало випадків написання *є* на мені *ѣ*. Частину їх можна пояснити як описки під впливом наступної букви *є*: *седе*; *свѣдѣтельствоваша* (30), *єсть верень* (114 зв.), *приидете* (107 зв.). Напевно незрозумілу архаїчну форму дієслова *вѣсти* (*вѣдати*) *вѣдѣ* «знаю» Євсевій замінив невдалою формою на *-є*: не *вѣде*. что глши (92 зв.), ни азъ *повѣде* вамъ коюю властью се творю (70).

У пам'ятці спостерігаємо паралельні написання *младєньць* (121, 129) та *младѣнцємъ* (54, 116). Хитання в фонетиці цієї назви спостерігаються і в старослов'янських пам'ятках (хоч у другій формі *ѣ* можна пояснювати і як «новий» із *є*).

Чергування *ѣ* – *є* у формах однини – множини іменника *тѣло* звичайне явище в стародавніх східнослов'янських текстах, тому і фіксуються форми: *телеса* (97, 102, 112), не обрѣтъша *тѣлесе* (103 зв.) та ін.

Дуже складну картину в нашій пам'ятці являє вживання *ѣ* та *ѣ*. Лінгвістіві, знайомому з історією редукованих звуків, це впадає в око майже в кожному рядку манускрипту. Наприклад: посли лазарѧ да омочить *конєць* перста своєго въ водѣ. и остоудить *языко* мѣи (50 зв.), блжени єсть єгда *поносыты* вы... и рекуть вамъ *всако золо* глѣ на вы *лѣжющеи* мене ради (108 зв.). Порівняймо ці уривки з текстом Мстиславового Євангелія кінця XI – початку XII ст.: посли лазарѧ да омочить *коньць* пьрста своєго въ водѣ и оустоудить *языкъ* мои; блжени єсте єгда *поносать* вамъ... и рекоуть *всакъ зьль* глѣ на вы *лѣжюще* мене ради.

У пам'ятці зустрічаються написання **ѣ, ѥ** згідно з етимологією, але це – випадкові залишки орфограм із давніших протографів, адже поряд фіксуються факти нового узусу: торжъникомъ расыпа пѣназа. и дѣскы испроверже (4), зерно пѣшеничноє (22), смъртию (28 зв.), въ тѣмницю (81), въ трѣпѣнии (103 зв.), срдѣцьмъ; силенъ дѣльмъ и словѣмъ (104 зв.), тѣгда ѡ(т)верѣже имъ оумъ (105 зв.), протѣрже са (107 зв.), притѣчю (131) та ін. Привертають увагу поодинокі випадки написання **ѣ** на місці етимологічного **ѣ**: ѡ бѣчель сот (23), пѣтѣнца... подо крилѣ (75), родъ съ (109 зв.).

ЄС насичене фактами, що свідчать про завершення процесу переходу **ѣ, ѥ** у сильній позиції в розряд звуків повного творення відповідно **о, е**. Наприклад, про перехід сильних **ѣ** в **о**, **ѥ** в **е** свідчать написання: начатокъ (5, 14, 108), тогда (18 зв., 61, 71 зв., 99 зв.), вонъ (22), бѣрвно... тогда оузриши (32), видѣвъ сопца (35 зв.), избытокъ (38), бчель сотъ (105)...

Особливо часто спостерігаємо повний занепад кінцевого **ѣ** у формах теперішнього часу дієслів у третій особі однини і множини перед часткою са: вѣжадаѣт са (15), не могоут са розорити (19), яват са (19 зв.), просить... да прославит са (24 зв.) і т. д.

Наявність частки **нѣ < не** перед словами з початковим **и** свідчить про занепад слабкого **ѣ** у сполучі **јѣ**: нѣ имоущю (40 зв.), нѣ имоуть вѣры (72, 87), нѣ иматъ (86 зв., 87 зв.), нѣ имамъ (91, 94).

Як відомо, сполуку **јѣ** у старослов'янській та давньосхіднослов'янській орфографії позначали за допомогою букви **и**: достоинѣ, прѣдѣ твоимъ і т. д.

Попович Євсевій на місці **јѣ** із сильним редукованим писав часто **ѣ**, тобто відбивав перехід **ѣ > е** в цій позиції, наприклад: лазорь... лежаше гноѣнъ (50 зв), нѣ(с) мене достоѣнъ; мене дѣстоѣнъ (31 зв), нѣсмъ достоѣнъ (34 зв, 36)...

Проте в пам'ятці спостерігаємо помітну кількість випадів написання **ѣ** відповідно до **јѣ**, в якій **ѣ** був у слабкій позиції на початку слова: въ ѣма гнѣ (69 зв; пор. ст.-сл. *има*), створиста яко же повелѣ ѣма ісѣ (68 зв; аналогія до *ѣмъ < имъ* «їм»), вѣжадахъ са напоѣсте ма (61)...

Отже, попович Євсевій писав **ѣ** «закономірно» і «незакономірно», подібно до того, як писав **ѣ, ѥ**. Проте написання **ѣ** на місці **и = јѣ** не мали жодної опори в традиційній орфографії. Це є

зайвим доказом того, що в Євангелії (та і в інших пам'ятках) відбивається насамперед поскладове писання, а не факт живого мовлення чи якийсь орфографічний узус. Показовим є такі випадки: воїни гѣмонови *приємоше* іса на соудици (101), црѣ *шодѣєсо* (100 зв.) та ін., де виступає *ю < јь* у «фіктивно» відкритому складі. Деякі написання з *ю* на місці орфографічного *и* можна б трактувати і як обниження *и*, наприклад, *юмъ, юмь*, але таке твердження важко обґрунтувати.

Дуже широко в пам'ятці засвідчено перехід відповідно в *є, о* зредукованих *ъ, ь* перед плавними *р, л* (як відомо, редуковані перед цими приголосними – східнослов'янська риса), наприклад: *почерпѣте* (5), *смерти* (16 зв.), *ѡ(т) мертвыхъ* (28 зв.), *ѡ(т)версти* (18 зв.)... *торжєникомъ* (4, 45 зв.); *ѡ(т) исполнѣнья* (1 зв.), *толкоущемоу* (32), *должєникъ* (40 зв.), *на долзѣ врѣмене* (58 зв.)...

ЄЄ входить до кола тих конфесійних пам'яток української мови XIII ст., які характеризуються дуже частими написаннями *ъ, ь, о, є* проти етимології. Часом їх спостерігаємо поряд із історично виправданими.

Попович Євсейвй нерідко вживає *ъ* на місці етимологічного *о*, наприклад: *мъжете* (10), слово *мъє* (17)... Попович зрідка писав *ъ* навіть на місці *о* в новозакритому складі: отрокъ *мъи* (50), *пришедь...* въ *дъмь* (52 зв.)...

Порівняно частіше спостерігаємо написання *ь* на місці етимологічного *є*, наприклад: вѣроу *иметь* (25 зв.), не *въпрошають мене* (26 зв.), *ѡ(т) сѣмьне* двѣдва (29 зв.) ... Букву *ь* зустрічаємо і на місці етимологічного *є* у споконвік відкритому складі: въ *рѣбра* (106 зв.), къ *женѣ*... видиши ли сию *жѣноу* (113) та ін.

Масовими є написання *о* на місці слабкого *ъ*, що співіснують із етимологічними, наприклад: въ *гробо* и бѣ же *исѣчено* *ѡ(т)* камене (8), ѣго слоугамо (5), къ *пришедошимъ* (9 зв.), лежаше множество *болащихо слѣныхо хромыхо* глоухыхъ *чающихо* движѣнья воды; *възми одро* (11)...

Дуже численними є також написання *є* на місці слабкого *ъ*, наприклад: не брашно гіблющєє но *брашено* прѣбывающєє (8), яша *манєноу* (10; із *маньноу*), не... изъгнани *боудоутє*; *разоумѣють срдѣцєє* (22 зв.)...

Зустрічаємо в пам'ятці написання зредукованих із плавними, що нагадують контамінацію східнослов'янських із старослов'янськими. Однак впадає в око те, що коли перед плавним виступає етимологічний **ь**, після приголосного написано **ь**: *пърьстѣнь* на роуцѣ (59 зв.), *вьрхоу* главы (96), слѣцю *помърькошу* (97 зв.) тощо. Після плавного Євсевій писав **ь** і тоді, коли відбивав перехід **ь** > **є** перед **р**: *почерьпшеи* (5), *исперьва* (26), *пърьвѣи* (91), *ω(т)веръзет* сѧ (32), *смертью* (78 зв.), *ω(т)веръжшии* сѧ (85), *червъленоу* (95), *сверъшишиа* сѧ (98) та ін. Якщо перед плавним виступає вторинний **о**, то після нього Євсевій писав **ь**: *оумольчита* (41), *оумольча* (43 зв.), *долъжникомъ* (62; післямова писця!)...

У ЄЄ знайшли відображення й деякі елементи морфології руськоукраїнської мови XIII ст.

Часто, особливо в місяцеслові, виступає живомовна флексія **-ѣ** (варіант **-ю**, насамперед у ненаголошеній позиції) на місці старослов'янської **-А(-Ѧ)** в іменників **-ја-основ**: близь *поустынѣ* (21 зв.), *ω(т) سموковницѣ* (72), *м(ч)ницѣ* феклы (113 зв.), ап(о)ла. *ананьѣ* (114 зв.), стыя *агафьѣ* (129 зв.)...

Зазначені характерні закінчення **-ѣ** (пор. ст.-сл. **-Ѧ**) трапляються в іменників **-ја-основ** у називному та знахідному відмінках множини: лиси язвыны имоуть. и *птицѣ*... гнѣзда (34), *птицѣ*... вьселиша сѧ (55 зв.), паси *овцѣ* моя (107 зв.). Пор. ще: [бѣси]... идьша вѣ *свиньѣ* (35; у Мстиславовому Євангелії: вѣлѣзоша вѣ стадо свиное – с. 38 г).

У давальному відмінку однини іменника **-ја-основи** *вдовуця* засвідчено флексію **-ѣ** на місці **-и**: кѣ женѣ *вдовуцѣ* (134), однак випадок не однозначний, бо в попередньому слові наявне давнє закінчення **-ѣ**, під впливом якого Євсевій міг написати його і в другому слові. Нині флексія **-і** (у *земл'і*) функціонує на суцільному терені в ареалі другого тому Атласу української мови в говірках північного наріччя та в волинських і подільських говірках, у частині південнолемківських.

В орудному відмінку однини іменники **-і-основ** засвідчуються з закінченням **-єю** на місці **-ию**, **-ью**: ходить *нощю* (67), *лестю* имоуть (81 зв.), але через взаємозаміну букв **ь** та **є** приклади непевні (це можуть бути і **-ью**). Нині іменники цього типу в орудному відмінку однини на території, яку охоплює другий том Атласу української

мови, вживаються з різними флексіями, в тому числі й *-єю*, *-ев*. Закінчення *-єю* функціонує, зокрема, в частині західноволинських, наддністрянських, у подільських тощо, а *-ев* – у більшій частині наддністрянських говорів і в усіх інших говорах південно-західного наріччя.

З причини взаємозамін букв *ь* та *о* у тексті: будете въ *любви* моєи... въ *любви* моєи (87) немає впевненості, що в першій словоформі наявне вирівнювання основи: *любов* – *любви* і т.д.

Специфічним керуванням дієслова *прикоснѣти* сѧ у старослов'янській мові спричинена форма безприйменникового місцевого відмінка множини іменника *риза*: кто прикосноу сѧ *ризахъ* моих (118 зв.; пор. *прикоснѣ сѧ ризахъ*, також у Мстиславовому євангелії: кто прикосноу сѧ *ризахъ* моихъ – с. 176 г).

У місцевому відмінку іменника *цр(с)тво* засвідчен флексію *-і < -ѣ*: во *цр(с)тві* нб(с)нѣмъ (39; пор. у Мстиславовому Євангелії: въ *ц(с)рствѣ* – с. 45 в).

Мабуть, у написанні: власть на *нѣсѣ* и и на землі (103) маємо вплив живомовної форми – на *нѣбѣ*, а перша з наступних букв *и* – спроба виправити закінчення (пор. у Мстиславовому Євангелії: на *нѣси* – с. 163 в)?

Стягнення флексії *-ии* в *-и* перед *ј* виступає в словоформі: по *вѣскр(с)ни* єго (97, пор. у Мстиславовому євангелії: по *вѣскрєсєни* єго – с. 154 г).

У називному відмінку множини іменників *-о*-основи зафіксовано не тільки закінчення *-и*, але й флексію *-ѣ*: вси *оучьницѣ* рѣша (83), ω(т)идоша ω(т) нихъ на бѣно англі и *члѣвѣ* пастуси рекоша (122; треба *нѣо!*). Пор. ще помилкове: начьнѣ ω(т) мосѣя. и... всѣхъ *пр(о)рѣ* сказаше (104; треба *всѣхъ пр(о)ркѣ*, як у Мстиславовому Євангелії – с. 3 в). Можливо, Євсєвій таким чином відбив м'якість *ц*, бо перед *и* приголосні диспалаталізувалися.

Засвідчено живомовну флексію *-ѣ* у знахідному відмінку множини іменника *-јо*-основи: *прѣбѣ(ст)* ... три *миѣ* (110 зв.).

Іменники *-і*-основ у родовому відмінку множини мають закінчення *-ии*: *женѣ* и *дѣтѣи* (37 зв., 38), на исхожища *поутѣи* (43 зв.), *прѣнесѣнѣ* *моцѣи* (137 зв.) та ін. Нині воно притаманне говорах південно-західного наріччя української мови, а також

частині західнополіських говорів північного наріччя, в тому числі недалеко Холма.

Привертає увагу один із раних випадків перенесення флексії **-амь** давального відмінка множини іменників **-а**-основ у сферу іменників **-о**-основ, які тут мали закінчення **-омь**: нѣ(с) добро ѡтати хлѣба чадамъ и поврѣщи псомъ (46 зв.). Щоправда, в даному випадку не виключається написання **а** в флексії під впливом **а** кореня (а Євсевій, як ми бачили, часто робив помилки).

Пам'ятка містить словоформи, які свідчать про процес руйнування системи флексій двоїни: не прѣста обლობызаючи нозѣ мои... помаза нозѣ мои (113; пор. у Мстислав. євангелії: обლობызаючи ногоу моюю... помаза нозѣ мои – с. 168 г.)...

Попович Євсевій уніс елементи живого мовлення і в флексійну систему прикметникової відміни.

У родовому відмінку однини прикметників, дісприкметників та числівників і займенників прикметникової відміни трапляються форми, притаманні східнослов'янським говорам цього часу, наприклад: *сто(г)* (129 зв., 130, 133 зв. тощо; тобто *святого*), *юдиног* (57, 74, 89, 89 зв.), *самого* (89 зв.), *посълавъшег* (36 зв.), *пославъшег* (86), *великоє* не(д) (78), *послѣднаа* лестъ горьши *первоє* (99), *стоє* мръє магдалынѣ (137 зв.).

Живомовна прикметникова форма виступає в називному відмінку множини жіночого роду: *птицѣ ненбныє* [!] (34). Спостерігаємо поодинокі випадки перенесення флексії знахідного відмінка множини чоловічого роду на називний: *блѣженіє* смѣрени и нищи дѣмь... блажени и плачущи са (108). Тут вбачаємо тенденцію до уодноманітнення флексії чоловічого і жіночого роду в називному множини (пор. у сучасній українській мові: *добрі* хлопці, *добрі* дівчата).

Не виключено, що в XIII ст. почався процес стягнення флексії **-ыѣ** (**-ыіє**) в **-ѣ > -і**: васъ *маловѣрнѣ* (33 зв.). Євсевій тут модифікував форму *маловѣри* (пор. у Мстиславовому Євангелії: *кольми паче васъ маловѣри* – с. 34 в).

Попович Євсевій модифікував частину євангельського тексту: *ты ꙗси сѣи мои възлюблены* (Мстиславове євангеліє, с. 186 а), на *ты ꙗсть сѣи мои възлюблены* (127). Може, він неточно пам'ятав трохи інший текст з оповіді про хрещення Господне з Євангелія, який

читають у церкві на Водохрищі: сь *ксть снъ* мои възлюбленыи (Мстиславове Євангеліє – с. 186 а).

Не бездоганный приклад вирівнювання основи особового займенника першої особи, в давальному відмінку однини маємо в тексті: скончаєть сѧ ѿ *мѣнѣ* еже сѧ безаконники вѣмѣни сѧ (81) (пор. сучасне *мені*, діал. *міні*), оскільки букву *ѣ* після *м* на місці *ь* Євсейї міг написати під впливом наступна *ѣ*.

Дуже часто в манускрипті виступають живомовні форми давального – місцевого відмінка однини особового займенника другої особи та зворотного займенника: *тобѣ* (*тобе*) (5, 34 зв., 36, 47 і т. д.), *собѣ* (*собе*) (6, 47 зв., 76 зв. тощо), *ѿ собѣ* (88 зв., 93 тощо), *по собѣ* (2 зв. та ін.), про які вже йшлося.

Чому Євсейї модифікував текст, написавши замість *два* (*дѣва*) форму *двая*: не єсте *двая* плоть нѣ єдина (39 зв., пор. у Мстиславовому Євангелії: нѣсте *два* нѣ єдина плть – с. 53 в), не вдалося з'ясувати. Можливо, це контамінація слів *д(ь)ва* і *д(ь)воя* (форма жіночого роду збірного числівника *д(ь)вои*).

У пам'ятці чи не вперше засвідчено живомовну форму місцевого відмінка числівника *три*: и бы(с) по *трохъ* днехъ обрѣтоста и (125 зв., пор. у Мстиславовому Євангелії: бысть по *трѣхъ* днѣхъ – с. 183 а), що є продовженням давнішої *тр'ѣхъ* (перехід *ь* в *ѣ* після м'якої приголосної перед твердою, подібно як *є* в *о* в такій позиції: **žena* > *жона*).

Привертають увагу словоформи з м'яким *н'* дієслова *жати* (*жати*): *жню* иде же не сѣяхъ (45 зв.), не сѣють ни *жнють* (3 зв.).

У ЄЄ засвідчено випадки з редукацією кінцевого *-и* у флексії *-ии* другої особи однини теперішнього – простого майбутнього часу дієслів: єгда бѣ оунѣ *поясаше* сѧ. и *хожаше* амо же *хоташь*. єгда же *состарѣюшь* сѧ. и въздвигньши роуцѣ твои (107 зв.), нѣ ѿбиноуя сѧ *гѣшь*... яже не *гѣши* (89)...

Виявлено поодинокі випадки, що засвідчують відпадиння *-т* у формах третьої особи однини теперішнього часу дієслів першої дієвідміни: паки ѿ(т)верже сѧ... яко не *знає* члѣка того (92 зв.; пор. у Мстиславовому Євангелії: яко не *знаю* чл(о)вка – с. 44 в), ины спсе а себе не *може* спсти (96; звертаємо увагу, що *може* міститься в кінці рядка й імовірний пропуск *-тъ*) та нетематичного *быти*: се вѣистинуу излѣитанинѣ *є* (63 зв.), истиньнѣ *є* свѣдитѣльство єго (98; тут

можлива й гаплоглія: є[сть] свѣдѣтельство)... Форму третьої особи однини теперішнього часу *є* дієслова *быти* виявлено у функції форми другої особи однини: *ты ли є црь июєскъ [!]* (93, пор. у Мстиславовому Євангелії: *ты ли єси ц(с)рь июдеискъ* – с. 151 в).

Форми третьої особи множини без *-т-* типу *ход'а, нос'і* займають далеко менший ареал, який приблизно окреслюється на схід від умовної лінії: Рахів – Коломия – східніше Івано-Франківська – південніше від районів на берегах Дністра до Могилева-Подільського. Однак зафіксованих у нашому манускрипті фактів занадто мало для того, щоб робити впевнені висновки про те, мову якої території відбиває попович Євсей. Імовірно, що в пам'ятці зафіксовано лише тенденцію до втрати кінцевого *-т-*.

Одиною виглядає стягнена форма другої особи однини теперішнього часу дієслова з суфіксом *-а-*: *вопъеть* и *проучат сѧ* с піннами (52 зв). Сьогодні формі типу *думаеш* «думаш» відомі в деяких надсянських, у тому числі й недалеко від Перемишля, у західних бойківських, у закарпатських говорах.

Типовими для пам'ятки є відповідні дієслівні форми на *-ть* (*-ють, -ить...*), наприклад: *ненавидить, иждьноуть, соблюдоуть, творать, имоуть, приидеть, сходитъ, свѣдѣтельствоють [!], иженоуть* (10 зв.) та безліч ін. Проте перед часткою *сѧ* у величезній кількості випадків Євсей не писав *ь*; нерідко форми на *-ть* і *-т сѧ* виступають в одному контексті: *нъ да сѧбоудеть сѧ; мнит сѧ* (10 зв.), *въжадаєт сѧ* (15), *да яват сѧ* (119 зв.)...

Рідкісними в пам'ятці є написання з *ть* перед *сѧ*: *имоуемоу* всегда *дасть сѧ* и *избоудет сѧ...* и *єже аще мнить сѧ* имѣти *возмет сѧ* ѿ(т) него (77).

Натрапляємо в ній і на випадки з *-т* і не перед *сѧ*: *оубьют* и и третии днь *въстанеть* (39 зв.), *приведут* вы на сборища (117 зв.), *секира... лижет* (124; замість *лежит*).

Написання з *-т* перед *сѧ* могли бути в протографі ЄЄ. Наприклад, у Мстиславовому євангелії засвідчено: *благовѣстит сѧ* (с. 91 г), *бѣсит сѧ* (45 а), *въжаждет сѧ* (15 б), *възвышит сѧ* (61 б), *възищет сѧ* (85 а), *възмѣрит сѧ* (75 а), *възмет сѧ* (38 б), *въмѣцаєт сѧ* (14 в), *двигнут сѧ* (116 г)...

Принадібно хочемо висловити припущення, що шляхом контамінації («схрещення») давніх дієслівних форм третьої особи

однини та множини на *-ть* і форм на *-ти* із *-ть* + *їь*, про які йшлося на початку нашої розвідки (типу: да *въсхыті* и и *створати* и (7 зв.), да *помажюти* и (8 зв.; пор. також у формах минулих часів: *молахоути* и – 16, *бияхоути* и по ланитама – 93 зв., навіть: *бияхоут* и по главѣ тростью – 95 зв.; у Мстиславовому Євангелії: *бияху* яго трѣстию – с. 53 г), могли з'явитися наші діалектні форми з твердим *-т*.

З огляду на орфографію пам'ятки – взаємозаміну *є* та *ѣ* – не можемо однозначно тлумачити *-ѣ* у флексії діслів у формі другої особи множини наказового способу: *встанѣть* идѣмъ ѡ(т)сюдоу (25 зв.), въ ты... приходѣще *ѣѣлитъ* сѧ а [не] въ днѣ соуботный (54 зв.; пор. у Мстиславовому Євангелії: *ѣѣлите* сѧ – с. 94 в), *идѣте*... и *купить* собѣ (46), *придѣть* благослѣ(є)ннии оца (60 зв.)...

Форми типу *ядѣть* замість *ядѣте* свідчать про процес вирівнювання форм наказового способу шляхом перенесення флексії *-ѣте* (*-ѣть*) першої дієвідмини у сферу дієслів другої дієвідмини (витіснення закінчення *-ите*, яке у варіанті *-ить* стало збігатися з формою третьої особи однини теперішнього часу дійсного способу!).

У пам'ятці форми супіна загалом написано з історично закономірним *-ѣ* у кінці суфікса (*-ть*): *прихожю* сѣмо *почерпѣть* (115), *пришель* єси... *моучить* насѣ (35), *изидоша* *видѣть* бывшего (51 зв.), *тъкоста* *възвѣститъ* (99 зв.), *идуу* *рыбѣ* *лѣвитъ* (107), *идахоу* *вси* *написѣть* сѧ(121 зв.)...

У пам'ятці трапляються як старовинні узгоджені за граматичним родами форми дієприкметників, наприклад: *мрія* *магдалыни* *възвѣщаюци* (106 зв.), так і історично неправомірні форми на *-є* замість *-и* при іменниках жіночого роду, наприклад: [жены] *въшедше* не обрѣтъша тѣлесе... *іса* (103 зв. – 104), [жены] *възвращьше* сѧ ѡ(т) гроба (104)...

Уживання форм дієприкметників чоловічого роду при іменниках жіночого та форм жіночого роду при іменниках чоловічого свідчить про процес формування катеторії дієприслівника. Про це свідчать також форми однини дієприкметника при формах множини: *мимоходаще* же хоулахоуть и (101 зв., пор. у Мстиславовому Євангелії: *мимоходащеи* – с. 116 в)...

У пам'ятці засвідчено поодинокі живомовні форми прислівників: *глю* бо вамѣ *як* англи ихъ на нѣсхъ (30 зв.; пор. у

Мстиславовому Євангелії: *яко анггели [!] – с. 26 г), доволѣ оучьникоу да боудете яко оучитѣль (116 зв., помилково написано замість доволѣють), коли са женило... тогда (62 зв.).*

Євсєвій зафіксував новий тип прислівників на *-скыи* у живій мові: *пилато... сѣде на соудищи нарицаємѣмъ лифистратѣ ѡврѣискыи же гол(ъ)гофа (94; пор. у Мстиславовому євангелії: лифострота. єврєискы же голгофа – с. 152 в). Прислівники із преф. по- та суф. -с(ь)кий (-ській, -цькій) понині притаманні живому мовленню українців.*

Подвоєння прийменника *въ* у контексті: *ѡ(т)иде пакы въвъ гороу (7 зв.) – механічне й навряд чи відбиває живе мовлення XIII ст.*

Із виразних специфічних особливостей пам'ятки необхідно підкреслити *и* на місці прадавнього *ј* після губного приголосного: *и боудоуть знамѣнья въ слнци... на зємни тоуга языкомъ(60 зв.),* *яко на нѣси тако и на зем(н)а (62, молитва «Отче наш»).* Сьогодні форми *земн'а, земн'у, на земн'і* функціонують на досить великому острівному ареалі західнополіських говорів, на частині ареалів закарпатських, гуцульських, в ареалі покутсько-буковинських та прилеглому невеликому ареалі подільських. А в структурі *ломн'ат* «ламають», *ломн'у* «ламаю» фіксуються в поодиноких надсянських, у тому числі недалеко від Перемишля, і недалеко від місця розташування давнього Галича.

Аналіз мови Євсєвієвого Євангелія переконливо доводить, що на час написання пам'ятки сформувалися всі основні риси, котрі характеризують українську мову як окрему лінгвальну систему, виразно відмінну від інших слов'янських. Вони тут засвідчені в сукупності. У межах цієї системи виділяються яскраві специфічні риси окремих говорів української мови. Найімовірніше, що попович Євсєвій був носієм наддністрянського діалекту української мови і походив із давнього Галича або прилеглих до нього теренів, але не можна категорично заперечувати походження Євсєвія з Холма.

Див.: Німчук В.В. Євсєвієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови. Євсєвієве Євангеліє 1283 року: наукове видання / відп. ред. В. В. Німчук. Київ: Київський славістичний університет, 2001. С. 3–38.

СТИЛЬ ДІЛОВИХ ДОКУМЕНТІВ XIV ст. (СТРУКТУРА ТЕКСТУ)

ВСТУП

1. У розвитку східнослов'янських мов значний інтерес становить діловий стиль пам'яток XIV ст., спільнослов'янські риси в якому виступають фундаментом формування територіально вужчих особливостей староукраїнської і старобілоруської писемності.

Предметом аналізу є грамоти XIV ст. як документи спеціального жанру, що відрізняються від інших писемних пам'яток свого часу суспільним призначенням і умовами створення. Історія виникнення тексту окремо взятого документа пов'язана з разовою конкретною подією тогочасного суспільного життя. Зміст досліджуваних документів свідчить, що текст грамоти складався прилюдно. Писар виїжджав на місце події або ж зацікавлені особи приходили до того, хто видавав чи писав грамоту. Той, хто складав документ, незважаючи на існування певних схем текстового оформлення грамот, опинявся в ситуації, при якій опис конкретного об'єкта відповідного юридичного акту здійснювався з усних показань присутніх. Логічно припустити, що остаточному варіантові грамоти могли передувати його чорнові начерки. Щоб однозначно конкретизувати, наприклад, межі купленого чи подарованого нерухомого майна, як це вимагалось від юридичних документів, треба було точно і послідовно описати топографічні ознаки, якими визначалися ці межі.

Щодо чорнових варіантів, або «чорняків», у науковій літературі можна зустріти такі міркування: «Значення оригіналів мають і чорняки. Але ми повинні поводитися з ними надзвичайно обережно: може трапитися, що вони становлять тільки проект акта, насправді не випущеного в світ. У чорняку інколи титули і звичайні формули скорочені, дата не збігається зі збереженим оригіналом, який навіро міг бути пізнішим за проект; інколи в чорняку немає зовсім дати, зроблено ряд скорочень і поправок. У чорняку завжди відсутні знаки затвердження і под.».

Ряд досліджуваних грамот можна було б віднести до категорії охарактеризованих вище чорняків. Проте застереження М.П. Лихачова щодо обережного ставлення до чорняків не стосується

їх лінгвістичної оцінки: для вивчення історії мови не має значення, стали ці грамоти юридичними документами чи ні. З лінгвістичного боку і чорняк, і оригінал фіксують особливості свого часу.

Зміст грамоти, очевидно, спочатку детально обговорювався, текст формулювався усно, і тільки після цього писався документ. Складання тексту грамот відбувалося колективно. Роль писаря і присутніх при цьому в різних ситуаціях могла бути різною. В одних випадках особа, яка писала грамоту, мала змогу більше втручатися в мовне оформлення тексту (порівняно вільно добирати лексику та її граматичне вираження), в інших – можливості писаря в оформленні грамот обмежувалися.

Нерідко форма викладу свідчить про те, що документ, мабуть, диктувався, а особа, яка писала текст, виступала пасивним фіксатором на письмі продиктованого. Вказану ситуацію можна припустити, зокрема, при складанні князівських угод, присяжних, поручних грамот і т. ін. За таких обставин мовні особливості, зафіксовані грамотами, можуть поєднувати в одному документі риси представників кількох місцевостей: того, хто видавав грамоту; того, хто писав її; присутніх при складанні грамоти.

2. О.О. Шахматов не раз підкреслював, що писемні пам'ятки треба вивчати тільки у взаємозв'язку, і сам дав зразок такого комплексного вивчення текстів, присвячених «Повѣсти временных лѣтъ». У даному дослідженні виходимо з того, що грамоти як тип документа виступають елементами тогочасного актового матеріалу в цілому. Водночас кожна грамота становить окрему частину змісту певної ланки, що складається з сукупності однотипних писемних пам'яток. Подібно до літопису грамоти описують події, що відбувалися в конкретно визначений час на певній території. У розвитку грамот спостерігаються спільні риси з багатьма жанрами східнослов'янської писемності. Широко вживаний спосіб «цитації» дозволяв використовувати тексти грамот у складі інших юридичних документів. Завдяки цьому їх структурні властивості взаємодіяли з властивостями інших жанрів безпосередньо й опосередковано.

Грамоти дійшли «до нас у трьох різновидах – як оригінал..., як копія, ...в скороченому вигляді або просто... в реєстрі і записних книгах», а також у літописних викладах. Будь-який окремо взятий текст документа мав попередника і наступника: з одного боку,

оригіналові передував чорновий проект, з оригіналу робилися копії або короткий переказ змісту, а з другого – для написання грамоти виступали зразком її попередники (інші грамоти), а вона, в свою чергу, могла бути зразком для наступних актових матеріалів. Комплексне вивчення грамот дозволяє аналізувати в кожному окремо взятому документі застиглу форму текстового вираження відповідного змісту, а на основі їх зіставлення – процес формування і розвитку цього літературного жанру східнослов'янських писемних пам'яток.

Вивчення грамот у монографії здійснюється за допомогою формалізованої процедури, яка дозволяє більш-менш однозначно виявити потрібні для зіставлення факти з тексту окремого документа і забезпечує надійну аргументацію відповідних текстологічних висновків, бо, як відзначав Ф. Енгельс, теоретичні узагальнення є науково цінними лише тоді, коли вони впливають з «найупертіших фактів». Для даного дослідження обрано шлях наукового аналізу, на який вказував С.М. Бонді: «...іти в праці не від частин до цілого, а від цілого до частин (і потім знову до цілого)». Такий підхід дає змогу розкрити ряд закономірностей структурної організації тексту грамот в їх динамічному розвитку і частково описати явища, що досі не знайшли відображення в науковій літературі.

Комплексне вивчення текстів грамот полягає також у зіставленні однакових чи відмінних явищ. Окремі факти структурної організації тексту розглядаються в тісному взаємозв'язку як у межах однієї грамоти, так і в цілій сукупності досліджуваних документів.

3. Однією з особливостей запропонованої книжки є те, що одержані результати потребують літературознавчої та історичної інтерпретації.

У сучасних працях з дипломатики зазначається, що вивчення актових матеріалів, до яких належать і грамоти, повинно проходити «принаймні п'ять стадій: 1) аналіз зовнішньої (матеріальної) форми актів певного різновиду; 2) аналіз внутрішньої форми актів певного різновиду; 3) з'ясування соціального і політичного походження актів і окремо взятого акта певного різновиду; 4) з'ясування достовірності змісту актів і окремо взятого акта певного різновиду; 5) використання актів певного різновиду для історичних реконструкцій на задані теми

(в синтезі з використанням актів інших різновидів та джерел інших видів)»).

З ознак, що належать до зовнішньої форми грамот, нами береться довжина тексту та його структурних підрозділів, яка досі не вивчалася ні в дипломатиці, ні в текстології. В мовознавстві вона привертає увагу тих, хто займається питанням автоматичної обробки текстів. Між довжиною грамот і внутрішньою будовою їх тексту проявляються два типи формальних відношень: а) різні показники довжини сигналізують про відмінності структурної організації текстів; б) загальна довжина грамот – досить складне текстологічне явище, що залежить від багатьох різновидів кореляційних відношень структурних елементів тексту.

Застосована методика текстологічного аналізу привела до часткового збігу з дослідженнями власне історичного характеру, які займаються вивченням конкретних формулярів. Історики використовують одиниці тексту (слова, словосполучення) як носіїв певного змісту, що свідчать про конкретні історичні факти минулого. Водночас ці одиниці виступають матеріалом стилістичної організації грамот та їх структурних підрозділів. Між власне історичним і лінгвістичним підходом до одного і того самого джерела є і суттєві розходження. У монографії основна увага зосереджена на лінгвістичному аспекті побудови тексту: зміст виділених одиниць – не кінцева мета аналізу, а тільки засіб для відповідних лінгвістичних інтерпретацій. В аналізі внутрішньої форми актів враховуються синтагматична будова тексту в цілому, формальні ознаки вичленування з тексту слова як лінгвістичної одиниці, текстологічно-лінгвістичні засоби вираження ономастичної лексики.

Лінгвістичний аспект вивчення актового матеріалу аналогічно до третьої стадії досліджень з дипломатики спрямовується на з'ясування територіального походження окремих документів та виявлення канцелярій, в яких вони писалися. Зіставлення текстологічних даних з даними про належність до конкретних канцелярій не менш ефективний фактор для реконструкцій певних історичних явищ, ніж здавна застосовувані у науці палеографічний аналіз та класифікація актового матеріалу за почерками.

Історичному з'ясуванню достовірності змісту грамот у лінгвістичному дослідженні відповідає завдання розмежувати

оригінали від пізніших копій або підробок. Для лінгвіста одночасна і однотериторіальна з оригіналом чи прототипом копія або підробка не становить небезпеки, бо в усіх них була б представлена одна мовна система. У лінгвістиці має вагу різночасове і різнотериторіальне засвідчення відповідних мовних фактів, тому копії і підробки викликають особливий інтерес. По-перше, в них своєрідно поєднуються мовні особливості часу і території оригіналу з мовними особливостями часу і території копії чи підробки. «Якщо завдання фальшивого документа – досягнення відомого реального результату, то природно, що автор підробленого акта буде намагатися надати йому, в міру своїх знань і хисту, зовнішнього вигляду документа автентичного. Перед очима того, хто пише фальсифікат, повинен бути взірець, з якого він, з тими чи іншими змінами, копіює свій список». По-друге, не співвідносні з оригіналом копії і підробки по-особливому поєднуються як з прототипом, так і з іншими одночасними і однотериторіальними документами-оригіналами: мовні особливості копій і підробок як «штучне» поєднання в одному тексті різночасових і різнотериторіальних ознак протистоять «чистій» природній мові документів-оригіналів.

Результати лінгвістичного текстологічного аналізу грамот мають досить виражене прикладне значення. У монографії є спроби застосувати їх до авторизації неавторизованих документів, локалізації нелокалізованих грамот, а також указується на деякі свідчення міжнародних контактів та стану освіти в XIV ст.

I. ЗАГАЛЬНА ДОВЖИНА ТЕКСТУ – ПАРАМЕТР СТИЛЬОВОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ГРАМОТ

1. Довжина тексту і стильова неоднорідність

1. Формальні ознаки, навіть при максимальній їх окресленості, характеризуються якісною і функціональною багатогранністю. У визначенні формальних ознак для наукового аналізу якісних властивостей певного об'єкта не можна обмежуватися етапом їх відбору. Вони вимагають не менш пильної наукової обробки, ніж якісні властивості об'єкта, призначеного для аналізу. Висловлену думку спробуємо продемонструвати на застосуванні довжини грамот як формальної ознаки у виявленні якісних властивостей структурної організації тексту.

Щоб обсяг об'єкта лінгвістичного дослідження міг бути використаний у вигляді формальної ознаки, потрібно відшукати для нього одиницю виміру, яка була б і окресленою, і в даному застосуванні максимально однозначно інтерпретованою.

В дослідженнях, присвячених аналізу писемного тексту, одиницями виміру можуть бути найрізноманітніші величини: літери, склади, морфеми, словосполучення, речення і под.

Грамоти XIV ст. в оригіналах відзначаються тим, що їх текст не ділиться на слова. Послівна сегментація цих текстів у публікаціях зроблена вже представниками XIX або XX ст., а наприклад, поділ на речення відсутній і досі. Найбільш окресленою й однозначно виділеною в грамотах є літера, тому її беремо за одиницю виміру.

Відібрані для дослідження документи – це тексти, що за змістом являють собою завершене ціле. Обсяг, або довжина, грамот різноманітний: від 85 до 6704 літер. У переведенні на більшу одиницю виміру, наприклад, слово, це становило б приблизно від 14 до 1118 слів. Співвідношення між найкоротшим і найдовшим документами 1 : 79. Ця різниця в довжині текстів досить велика, щоб вважати їх статистично однорідними.

2. Попарне зіставлення грамот за одержаними показниками довжини дає значне розходження (в досліджуваній збірці немає документів з абсолютно однаковим обсягом). Використання довжини тексту в такий спосіб не виправдовує себе, а сама ознака не сигналізує про провідні якісні властивості структури тексту. Вона може стати ефективним засобом наукового аналізу лише після певної обробки її абсолютних даних. Слід застерегти, що й математична обробка даних довжини повинна бути також цілеспрямованою. Наприклад, застосування середньої довжини тексту в ролі класифікаційного критерію дозволило поділити документи на дві групи, але не дало можливості розкрити їх якісні характеристики. Довелося шукати інший спосіб математичної обробки. Відносно корисними виявились обрахування і визначення меж типової довжини текстів цих документів.

Той факт, що переважна більшість грамот (70 з 84) розташована в межах типової довжини, свідчить, що їх розміри чимось лімітувалися. Типова довжина дає змогу розбити наші документи на три групи: а) обсяг яких перебуває в межах типової довжини; б) з

обсягом, більшим за типову довжину; в) з обсягом, коротшим за типову довжину.

Одержані групи мають якісне обґрунтування: структурна організація текстів кожної з груп характеризується лише її притаманними стильовими властивостями. Фактори, що зумовлюють обсяг документів, довших за верхню межу ($X = +0,8\sigma$) типової довжини, протистоять тим, від яких залежить обсяг, коротший за нижню межу ($X = - 0,8\sigma$) типової довжини. Своєрідними особливостями структури тексту відзначаються документи, які розташовуються в межах типової довжини.

У кожній із груп можна було б виділити певну кількість підгруп, проте у даній праці класифікацію здійснено тільки всередині групи документів, обсяг яких не виходить за межі типової довжини. Тут вже добре «спрацювала» середня довжина, за допомогою якої утворено дві підгрупи з відносно виразними особливостями структури тексту.

2. Класифікація грамот за конкретним юридичним призначенням

1. Класифікація східнослов'янських грамот у науковій літературі зустрічається вже в XIX ст. Кожна з них виявляє особливості документів залежно від того, які диференційні ознаки бралися в її основу. Оскільки класифікаціями займалися переважно історики, то й диференційні ознаки були спрямовані на вияв історичних фактів тогочасного суспільства.

Наша класифікація грамот базується на лінгвістичних ознаках тексту, в яких значною мірою відображено суспільне життя. Термінологію на позначення цього типу писемних пам'яток у східнослов'янському мовознавстві взято із самих документів. Найпоширенішим і найзагальнішим за семантичним навантаженням у документах був термін *грамота*. Ним, очевидно, могли називатися всякі юридичні документи того часу. Значно рідше, але чи не з тим же семантичним змістом виступав його синонім *лист*, який в одному і тому самому документі міг вживатися поряд із словом *грамота*. Інші терміни, зафіксовані у пам'ятках, мали вужче семантичне навантаження і вживалися з метою диференціації конкретного змісту здійсненої юридичної операції, вірніше, диференціації документів за юридичним призначенням. Відомо понад 30 різновидів таких документів, а значить, і термінів, якими позначалися ці писемні

пам'ятки: грамоти *дарчі, договірні, уставні, мирні, роздільні, купчі, митні, вотчинні, пільгові, праві, присяжні, поручні, позивні, охоронні, вкладні* та ін.

Як правило, *дарчими* («жалованними») грамотами державні особи за хорошу службу оформляли передачу своїм підданам сіл, грошей та майна з відповідними правами й обов'язками. Функції дарчих виконували *вкладні й дані* грамоти. *Вкладними* підтверджувалася передача перед смертю приватними особами майна на користь церков чи монастирів. *Дані* грамоти оформляли передачу майна церквам і монастирям ще за життя того, хто дарував. Вкладні й дані грамоти вписувалися на чисті місця сторінок тих євангелій, що ними користувалися церква чи монастир, яким дарувалося майно: в євангеліях можна знайти по кілька подібних записів.

Купчі й продажні грамоти засвідчували купівлю чи продаж в основному нерухомого майна. Дві назви за ними закріпилися тому, що при купівлі-продажу могли давати грамоту обидві сторони. Якщо грамота писалася від імені особи чи осіб, які купували, вона називалася *купчою*, а якщо від імені особи (осіб), що продавали, – *продажною*. Інколи купівлю-продаж майна затверджували офіційні особи, які були присутні при здійсненні цього юридичного акту. У таких випадках грамота називалася *свідченням*. Близькі до купчих *заставні* грамоти оформляли позички грошей під певне нерухоме майно.

Роздільні грамоти видавалися офіційними особами у випадках різних непорозумінь між сусідами при користуванні суміжними землями, лісами, урочищами і под. Очевидно, неусталеність або відсутність певних законів, які забезпечували б право успадкування дітьми майна батьків, обумовили появу *підтвердних* грамот.

2. Значною є група грамот, що відбиває стосунки між окремими особами чи групами осіб. У цих грамотах, як правило, принаймні одна сторона, якщо не обидві, – державні діячі. Сюди належать *присяжні* грамоти, в яких місцеві князі присягали бути вірними слугами великого князя литовського або короля польського. *Поручні* грамоти давалися родичами або близькими людьми того, хто втратив довір'я у великого князя або короля польського. *Договірні* грамоти, або угоди, укладалися між двома чи більше князівствами після закінчення воєнних дій. Серед писемних пам'яток XIV ст. є кілька *привілеїв*,

адресантом яких у Литві був великий князь, а в Польщі – король. У них формулювалися певні правові відносини між групами людей у вигляді часткових законів. Інколи привілеями називали купчі грамоти, певне, щоб підкреслити більшу законну вагу здійсненого юридичного акту – купівлі-продажу.

У нашому матеріалі маємо грамоту 38 у вигляді доповідної записки. До грамот зараховуються ярлик татарського хана Тохтамиша (58), напис на дзвоні (7) та інші записки, які не одержали юридичної класифікації, але за текстовим оформленням і конкретним юридичним призначенням наближаються до грамот у найширшому тогочасному розумінні цього слова.

.....
Див.: Пешак М.М. Стиль ділових документів XIV ст. (структура тексту) / відп. ред. І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1979. С. 3–13.

В. М. Русанівський

ПЕРЕДМОВА

* * *

У XV ст. українські землі перебували під владою іноземних завойовників. Більша частина території України, а саме: Київщина з Переяславщиною, Чернігівщина, Волинь і північно-східне Поділля – входили до складу великого князівства Литовського, Галичина і південно-західне Поділля були захоплені Польщею, частина подільських і галицьких земель (Буковина) відійшла до Молдавського феодального князівства, Закарпаття було під владою угорських королів.

Політична, економічна і культурна роз'єднаність українських земель викликала розвиток місцевих рис у писемній мові, перешкождала мовній консолідації, що, звичайно, не могло не позначитися і на мові ділових документів тих часів.

Основою старої української ділової мови була мова ділових документів Київської Русі. Староруська мова активно вбирала в себе елементи української розмовної мови, очищалася від застарілих, незрозумілих українському населенню граматичних форм і збагачувалась виробничою, побутовою і суспільно-економічною українською лексикою.

Безпосередні традиції староруської ділової мови, трансформованої на українському та білоруському ґрунті, продовжувались і розвивалися у мові ділових документів великого князівства Литовського, де ця мова в силу ряду історичних умов стала офіційною в урядових канцеляріях. Навіть у XVI ст., коли з підкоренням Литовського князівства Польщею українська і білоруська мови стали зазнавати впливу польської мови, Литовський статут 1588 р. вимагав: «Писар земский маєть по руску литерами и словы рускими вси листы, выписы и поэвы писати, а не иним езиком и словы». «Руська мова», як тоді називали офіційну мову Литовського князівства, була по суті спільною діловою мовою українців і білорусів і є в цілому фактом історії літературних мов обох народів. В окремих документах, незважаючи на певну умовність ділової мови і стійку правописну традицію, що базувалася на староруському письмі, є виразні українські або білоруські фонетичні, лексичні і граматичні риси. При публікації документів для досліджень у галузі історії української мови цю обставину треба брати до уваги. У цьому випуску представлені лише ті грамоти, у яких немає виразних білоруських рис.

У Київському і Волинському князівствах (пізніше намісництвах) існували місцеві канцелярії, в яких, цілком імовірно, розвивалися успадковані від попередніх століть школи ділового письменства. Тому в цьому випуску пам'ятки з території центральної України (Київщина і Житомирщина) подані окремо від волинських пам'яток, точніше пам'яток Західного Полісся, головні урядово-адміністративні центри якого в той же час були на території Білорусії і Литви (Городно, Вільно, Троки).

Ділова мова Литовського князівства впливала на дальший розвиток ділового стилю в інших українських землях, де він сформувався також на староруській основі.

Розвиток писемної мови в Галицькій Русі і Західному Поділлі (від Червонограда до Бара і Хмільника) гальмувався асиміляторською політикою шляхетської Польщі. Українська ділова мова в цих землях продовжувала функціонувати переважно при укладанні приватних торговельних угод, заповітів і под.

Молдавські землі довгий час входили до складу Галицького князівства. Тому, коли наприкінці XIV ст. в басейні рік Прута,

Дністра і Дунаю виникла самостійна Молдавська держава, вона успадкувала від попередніх століть руське письмо і руську офіційно-ділову мову. Історики відзначають, що «слов'яно-молдавська писемність, яка склалася в Молдавії на кінець XIV ст., являє собою культурну спадщину писемності Київської і Галицької Русі». Руська мова як офіційно-ділова мова Молдавії була значною мірою трансформована під впливом українських говірок і увібрала в себе значну кількість молдавських, угорських і південнослов'янських лексичних елементів. Оскільки ділова мова Молдавії і ділова мова Литовської держави базувалися на староруській основі, між ними є велика подібність. Однак між ними є і значна різниця, бо розвивалися вони під впливом різних діалектних масивів.

У Закарпатській Русі в XV ст. управління здійснювали призначувані угорськими королями окремі воєводи (ducum Ruthenogum). Офіційною діловою мовою продовжувала лишатися руська мова, збагачена місцевими говірками.

Отже, для повного наукового уявлення про розвиток української літературної мови в XV ст. необхідно дослідити всі структурні елементи кожного її територіального різновиду. З цією метою у даному випуску грамоти поділяються на п'ять груп:

- 1) грамоти центральної України,
- 2) грамоти Західного Полісся,
- 3) грамоти Галичини,
- 4) грамоти Молдавії,
- 5) закарпатська грамота.

ГРАМОТИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

До цього випуску потрапила невелика група грамот, написаних у Києві і Житомирі, що дійшли до нашого часу в пізніх копіях. Тому тут можна дати лише загальну характеристику правописних, фонетичних і граматичних особливостей цих документів. Грамоти № 1 і 2 до аналізу не залучаються.

Цікаво, що в жодній з цих грамот немає єдиної розгорнутої формули початку (зачину). Документи починаються короткою формулою, характерною для всіх східнослов'янських ділових документів: «Мы кнзь семень алеъандровичь дали есми служи нше(му)...», або одним з варіантів поширеної по всіх канцеляріях України формули початку: «Се я жикмонть индрихови(ч) староста

житомѣрскїи и(с) своєю женою с Анною явно чыними симь нѣшимь листо(м). оусим люде(м) нинѣ(ш)нимь и пото(м) будужи(м)», або звертанням до особи, якій написано лист: «Господину и отцу нашему филарету Архимандриту Печерскому». Заповіт 1401/1411 р., як і заповіти пізніших років з різних частин України і Білорусії, починається філософським міркуванням з приводу нетривкості людської пам'яті: «Кгды лю(т)ская памя(т) частокро(т) звыкла наилатвей обнищевати потребно есть речь дабы литеря(д)ны(м) свидѣтельство(м) утве(р)жденна была»...

З орфографічних особливостей, які, проте, можна вважати достовірними лише настільки, наскільки їх зберегли пізні копії, слід відзначити такі:

1. У всіх грамотах поширене вживання **ѣ** і **ѣ**; **ѣ** виступає переважно у кінці слова після твердих приголосних: *листѣ, владѣніемѣ, пожаловаль, годѣ* і под., після шиплячих може вживатися **ѣ** (*ночь, Чижевичѣ*) і **ѣ** (*нашѣ, алеѣандровичѣ*); після м'яких приголосних у кінці слова виступав, як правило, **ѣ**: *кнѣзь, милость*.

2. Досить поширена літера **ѣ**, яка переважно виступає на місці етимологічного **ѣ**: *служѣ, всѣми, лѣ(т), дѣтемѣ, вѣчно, мѣти, звѣсили*.

3. Юс великий (**ѣ**) і юс малий (**ѣ**) у грамотах цієї групи не зустрічаються.

4. У слові *алеѣандер* і похідних від нього вживається буква **ѣ**.

Найбільш виразними фонетичними особливостями грамот з території центральної України є випадки асиміляції дзвінких приголосних у кінці і в середині слів (*вѣшно*), перехід **ѣ** в **и(и)** (*оусим*), змішування **и** та **ѣ** (*милостыню, чынимы, синомѣ*), поплутання **ѣ** та **и** (*лаврентѣи*), наявність у окремих випадках приставного і вставного **в** (*Родивона, вотнял*), паралельне вживання **в** і **у** (*всем – оусим, у год – вѣ год*), послідовне написання **о**, **ѣ** в новозакритих складах та **ѣ** після шиплячих.

Найбільш достовірними рисами грамот центральної України, відбитими в пізніх списках, є, безперечно, морфологічні особливості. Серед них слід звернути увагу в першу чергу на такі:

1. Іменники чолов. роду на приголосний приймають у родовому відмінку одн. переважно закінчення **-а**: *сенка, Бобрика, ездока*; у односкладових і префіксальних іменниках виступає закінчення **-у**: *меду*.

2. У давальному відмінку одн. іменники чоловічого роду на приголосний послідовно приймають закінчення **-у (-ю)**: *кнзю юрью Борисовичю, Филарету, архимандриту, господину, отцу*.

3. Усі слова, які мають прикметникову форму, виступають частіше з повними закінченнями: *третья, Чижевая, церковную, добрые*.

4. Дієслова у формі 1-ї особи множини теперішнього часу мають переважно закінчення **-мь(-м)**: *имаемь, вручаем, отдаем*; або **-мы**: *чынимы*. Допоміжне дієслово *бути*, вживане як перфект, приймає у 1-й особі множини закінчення **-мо**, рідше **-мы**: *есмо пожаловали, есмо дали, есмо звѣсили; есмы дали*.

5. Для вираження майбутньої дії вживається сполучення, до складу якого входить інфінітив основного дієслова і допоміжне дієслово *имѣти* у формі теперішнього часу: *имаемь давати*.

6. У грамотах уживається вказівний займенник *сей*.

7. Староруським займенникам *къто* і *чьто* відповідають займенники *хто, што*.

Серед інших характерних ознак грамот з території центральної України слід відзначити досить часте вживання церковнослов'янських слів і форм: *изгубити, будущим, всхотимь* та ін.

Прізвища, вживані в цій групі грамот, часто не мають у своєму складі спеціальних ономастичних суфіксів: *Червякъ, Козеня, Берестяник*. Досить значною є також група імен з ономастичним суфіксом **-ич**: *Чижевичь, Полозовичь, Кобузевичь*.

ГРАМОТИ ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ

Ця група охоплює досить значну кількість документів, виданих урядовими і приватними особами. Частина грамот друкується за оригіналами, переважна більшість – за копіями.

Стиль викладу, а часто і лексичні особливості грамоти пов'язані з суспільним становищем особи, від імені якої писався документ. Характерно також, що грамоти першої половини XV століття написані півуставним письмом, а грамоти кінця століття (маються на увазі документи з канцелярії вел. князя Олександра) написані півуставом з деякими елементами скоропису (окремі букви зливаються: **тр, ск, ич, ил** та ін., квадратне накреслення літер не

витримується, окремі літери мають заокруглення, що виходять далеко за межі рядка, і т. ін.).

У західнополіських грамотах простежується тенденція до стандартизації викладу, особливо початків. Найбільш ранні грамоти цієї групи не мають розгорнутих стандартних зачинів і починаються характерною для всіх східнослов'янських юридичних документів цього типу формулою: «мы кнзь юрьй михайлови(ч)...», «мы кнзь юрьй довкговдъ...». Приватні грамоти пізнішого часу також, як правило, не мають стандартних початків: «а пань оলেখно юрьевичь жюсичь продалъ есмь...», «а па(н) добрыша мжюрови(ч) мѣсти(ч) острозкїи коупи(л) есми...». Грамоти вел. князя Вітовта характеризуються одним із варіантів поширеного в той час на Україні стандартного зачину: «Мл(с)тью бжью мы кнзь велики(и) витовть чинимъ знаменито и даемъ ведадати(!) симъ нашимъ листомъ каждому доброму нинешнимъ и пото(м)ъ будучи(м), хто нань оузрить или чтучи его вс(л)ышитъ кому коли будетъ его потребно»; проте цього поширеного стандартного початку може і не бути: «Мы великии кнзь витовть дали есмо сюю нашу грамоту...». Стандартний початок є у грамотах вел. кн. Швидригайла Ольгердовича: «Мл(с)тью бжьюею мы великии кнзь швитрикаила олкердови(ч) чыни(м) знаменито симъ наши(м) листо(м) и даемъ вѣдатиє каждому добромуо хто нань оузрить или оуслышитъ. его чтучи». Подібні стандартні зачини подекуди зустрічаються і в приватних грамотах, порівн.: «я хве(д)ка пашкова до(ч)ка дохновича сознаваю си(м) мои(м) листо(м) хто на не(г) посмотри(т) алибо чтучи є(г) услыши(т)». Грамоти польського короля Казимира написані у формі листів і починаються традиційним називанням скороченого королівського титулу, після чого йде звернення до особи: «Казими(р) божью млстью. намєстьнику вруцькому пану го(р)ностаю романовичу...». Кожна грамота великого кн. Олександра починається стандартною формулою, що становить титул великого князя: «са(м) алекса(н)дръ бω(ж)ю мл(с)тью велики(и) кнзь ли(т)[о]вски(и) руски(и) жомои(т)ски(и) и ины(х)», після цієї формули можливі ще й стандартні зачини того типу, який наводився вище: «чини(м) знамѣнито си(м) наши(м) листо(м) хто на него посмотрить або чтучи его услышитъ кому будетъ потре(б) того вѣдати».

З орфографічних особливостей волинських грамот треба відзначити такі:

1. Букви **ѣ** і **ь** чітко розрізняються і вживаються паралельно; **ѣ**, як правило, пишеться після приголосного у кінці слова: *своимъ, андрѣемъ, бѣгъ, у троцѣх, четвергъ, подъ*; нерідко у таких випадках вживається також **ь**: *пань, полемъ, дѣтемъ*.

Буква **ь** найчастіше вживається у закінченні дієслів 3-ї особи однини: *оузритъ, будетъ, можетъ, везетъ, держитъ*; **ь** пишеться також у кінці слів після приголосних, що можуть бути м'якими (*кнѣзь, дворець*) і після шиплячих (*нижъ, верботичъ, вачковичъ*).

2. Буква **ѣ** уживається на місці староруського **ѣ**: *привѣсили, лѣт, вѣрную, сѣножатми, вѣка*; зрідка **ѣ** уживається замість літер **е** (*андрѣем, гдѣ*) та **ы** (один випадок – *искати... корунѣ полскои*).

3. Юс великий (**ѣ**) у грамотах цієї групи, як і попередньої, не зустрічається; юс малий (**ѣ**) виступає здебільшого на місці етимологічного **а**: *пѣчат, пати, сватѣки, тисач, шестѣдесать, оузати, има*; **ѣ** вживається також для передачі пом'якшення попередніх приголосних та після голосних: *гсѣра, ильѣ, дла, стола, а, длади*; особливо показовим є вживання **ѣ** у словах іншомовного походження: *армарка, мила*.

4. Буква **ї**, поряд з **і**, зустрічається тільки в закінченнях прикметників чоловічого роду, що стоять у називному відмінку однини: *острозкіи* (і *острозкїи*), *глускіи*.

5. Буква **ѣ** здебільшого виступає на початку слова: *ѣтьчину, ѣставляючи, ѣто, ѣбернути, ѣни*; зрідка **ѣ** можна зустріти в середині слова після приголосних: *дѣброю*.

6. Після шиплячих приголосних досить часто пишуться йотовані: *жѣусичъ, дрѣбышю, мѣжуровичю*.

7. Зустрічається буквособолучення **кѣ**, що вживається для позначення звука **г** в іншомовних словах: *довкговдѣ*.

Фонетичними особливостями західнополіські пам'ятки близькі до центральноукраїнських, зокрема в них відображено: асиміляцію приголосних за глухістю в кінці складу (*свѣтки, сѣткомъ*) і регресивну асиміляцію за місцем творення (*роширити, музкого*); перехід **ѣ** в **і** (*свидѣство*), хоч здебільшого етимологічне **ѣ** передається буквою **е** (*чѣловекъ, ведаетъ, злѣдѣскую*), а етимологічне **е** може замінитися **ѣ** (*пѣчатъ*); змішування **и** та **ы** (*чѣным, нашым*,

оуслышыть, чтучы, початы, выдержавшы, причынити, держыт); зрідка поплутання є та **и** (*порадившєса, дмитрею, володимерского*); вживання **в** замість **у** на початку слова (*вжо, вгорскихъ, вставично, вказали, вслышитъ*) і досить послідовне чергування прийменників **у** та **в** (*у дворцы в королевом*). Крім того, зустрічаються поодинокі випадки переходу напруженого **і** на початку слова після прийменника **в** **ы** (*с ыншыми*), перехід етимологічного **а** в **о** (*одам*), перехід **є** в **ю** в новозакритому складі (*линювський*), вживання **є** на місці етимологічного **а** в ненаголошених складах (*увезатисє, светого*), протетичне **в** на початку слова перед голосним – *воны* (останнє явище не цілком достовірне, оскільки воно зустрілося в пізній копії). На відміну від пам'яток центральної України, в західнополіських грамотах, за невеликими винятками, є послідовно чергується з **о** в позиції після шиплячих приголосних перед наступним складом з голосним заднього ряду (*ничого, ещо, жоньки, нашо, вжо, нашому, чоловікъ, чолобитя, шол, грошовою*).

З морфологічних особливостей західнополіських грамот слід відзначити такі найбільш характерні:

1. Іменники чоловічого роду на приголосний приймають у родовому відмінку одн., як правило, закінчення **-а**: *володислава, млына, брата, чигира*; проте значна група іменників з однокладовою основою, а також префіксальні іменники одержують у цьому відмінку закінчення **-у**: *ставу, торгу, воску, полу, утыску*.

2. У давальному відмінку одн. іменники чоловічого роду на приголосний приймають закінчення **-у** (**-ю**): *пану, вачковичу, бедриху, дробышю, мжюровичю, манастырю, дмитру, пстру, яновичу, сеньку, кнѣзю, горностаю*.

3. У давальному відм. множини іменники чоловічого і середнього роду зберігають переважно традиційне закінчення **-омь** (**-смь**): *селомь, сыномь, мѣщаном, людемь*.

4. У орудному відм. множини іменники чоловічого роду зберігають переважно традиційне закінчення **-ы** (**-и**): *со кнѣзи и паны, с доходы, с мыты, с лєсы*; інколи при цьому форма орудного множ. плутається з формою називного множини: *шєстьдѣсать копѣ подольскими полугрошники*.

5. На флексіях орудного множини іменників жіночого роду позначається вплив флексій орудного множини іменників чоловічого і середнього роду: *с'бножатими*.

6. У західнополіських грамотах уживаються переважно повні форми прикметників; займенники у формі чоловічого і середнього роду інколи виступають у короткій або стягненій формі: *кажъды, наша*.

7. Дієслова у формі 1-ї особи множини теперішнього часу мають закінчення **-мь (-м)** (*даемь, слюбуеть, вернем, идем, приказуем*), рідше **-мы** (*не имамы*). Допоміжне дієслово *быти* у складі перфекта приймає у 1-й ос. множини закінчення **-мо**: *слюбили есмо, дали есмо, отпустили есмо, записали есмо*.

8. Допоміжне дієслово *быти* у складі перфекта має у 1-й ос. однини закінчення **-мь** або **-ми**: *продаль есмь, есми продаль*.

9. Для вираження майбутньої дії вживається сполучення, до складу якого входить інфінітив основного дієслова і допоміжне дієслово ім'єти (м'єти) у формі теперішнього часу: *имаю заступати, мають увезатисе, не имаю волочити*. Як форма майбутнього часу зустрічається сполучення допоміжного дієслова *быти* у формі теперішнього часу з дієприкметником на **-ль**: *будут давали*.

10. У грамотах вживається вказівний займенник *сеи*; займенник *сесь* не зафіксований. Особовий займенник *он* у знахідному відмінку після прийменника *на* часто виступає у скороченій формі *нь*: *хто нань посмотреть*.

11. Займенники *кто* і *что* виступають у формі *хто, што*.

Церковнослов'янські слова і форми у пам'ятках цього типу майже не зустрічаються (відзначені вище архаїзми у вживанні морфологічних форм можуть бути пояснені традиціями староруського ділового письменства). Польські слова, переважно службові, трапляються досить рідко (*совито, водлуг, подлуг, иже*).

Поряд з східнослов'янськими і русько-християнськими іменами, в західнополіських грамотах зустрічаються імена литовських князів і панів, а також імена людей інших національностей, що жили в той час на Україні і в Білорусії: *бедрихъ, витовтъ, есь* та ін. Багато слов'янських особових імен утворено переважно за допомогою суфіксів **-ичь** і **-скни**: *жюсичь, мжюровичь, в'чковичь, верботичь яцковичь; ловуньскыи, глускыи, краєвскыи, борисков'скыи*. Деякі

прізвища зберігають стародавні слов'янські суфікси -ат- і -ют-: *путьа, сепюта*.

Імена вживаються досить часто у зменшеній формі: *з'нко, мишко, томко, стецко, грицко*; але: *патрикѣи, микита, богдань, василь* (і *василей*); ніколи не виступають у зменшеній формі імена князів: *иван, мишаило*.

ГРАМОТИ ГАЛИЧИНИ

Серед галицьких грамот, що увійшли до цього випуску, є оригінали і пізніші копії. При визначенні специфічних рис галицьких грамот головна увага звертається на оригінали.

Перш за все треба відзначити, що початки (зачини) грамот цієї групи досить стандартизовані, але не перетворилися в трафарет: «а се я па(н). васко. мошонъчы. свѣдчю то. своѣмъ. листомъ. каждому. доброму. кто на сеси листъ. позри(т). или кому. бу(д). сего листу. потрібно»; «Чинимъ знаменито симъ нашимъ листомъ хто на него посмотрить или чтучи его услышитъ кому жъ будетъ его потребизна»; «Вызнавае(м) то си(м) наши(м) листѡ(м) каждому доброму кому буде(т) того потреба ннѣ и пото(м) будучи(м)» і под.

Усі представлені грамоти написані півустановним письмом і мають такі найвиразніші орфографічні особливості:

1. Букви **ѣ** і **ь** чітко розрізняються як графічно, так і місцем уживання. Буква **ѣ** пишеться переважно в кінці слова після приголосних (крім винесених над рядок): *своѣмъ, листомъ, листъ, оузаль, тѣхъ, всѣмъ, Ревуть*; зустрічаються випадки уживання **ѣ** на місці **о**: *лвѣвскиѣ*. Букву **ь** найчастіше можна зустріти в середині слова після приголосних, що можуть бути м'якими (*оу Циньдла*), а також у кінці слів після шиплячих (*Судѣчь, Верѣшинаковичь*). Крім того, **ь** може виступати на місці **и** і навпаки (*мошонъчы, на сеси листъ*).

2. Буква **ѣ** виступає на місці етимологічного **ѣ**: *свѣдчю, пѣназѣ, свѣдци, Глѣбъ, лѣт*; вона виступає також замість інших літер: а) на місці **й** в середині і в кінці слова: *приѣдетъ* (в знач. «прийде»), *миколаѣ, лвѣвскиѣ* (наз. однини), *третиѣ* (наз. однини); б) на місці **є**: *андрѣи*; в) на місці **и**: *старостѣнѣ* (суф. **-ин**) та ін.

3. Юс великий (**ж**) у грамотах цієї групи не зустрічається; юс малий (**л**) зберігається на місці етимологічного **л** (*има, оузаль, пѣназѣ*), а також виступає після м'яких приголосних і після голосних (*оу Руданѣ, Верѣшинаковичь, отца, оу Циньдла, Татарскал*).

4. Буква **ї** вжита лише один раз у церковнослов'янському слові *сіа*; дві крапки зрідка ставляться над буквою **и**, коли вона стоїть на початку слова: *ївашка, ївашкова*; але: *имаю, ивашкови*.

5. Буква **ѡ** найчастіше вживається на початку слова (*ѡже, ѡт*), однак її можна зустріти і після приголосних, зокрема в закінченнях (*ѡгородѡм, Кондратѡм*).

6. Буквосполучення **оу** виступає переважно на початку слова (*оузаль, оувазаньє*), але воно можливе і в середині слова (*прислоушаєть*), хоч у таких випадках частіше вживається **у** (*купъ, свѣдчю, гулевича, другую*).

3 найвиразніших фонетичних особливостей слід відзначити: взаємозаміну **ѣ** та **и**, що свідчить про відображення фонетичного процесу переходу етимологічного **ѣ** в **і** (*оу волховци і оу руданцѣ, судѣчь – суф. -ичь*), перехід **е, о** в новозакритих складах у звуки **і** та **у (ю)** (*потрибно, ста купъ, по нюмъ*), змішування **и** та **ы** (*не дали*), послідовне чергування **в** і **у** (*оузаль і взаль, оу руданцѣ*), чергування **е** з **о** після шиплячих (*ничого*), приставне **и** перед плавними на початку слова (*илѣвски і лѣвскиѣ*), відсутність поплутання **е** та **и**.

Найбільш характерними морфологічними рисами галицьких грамот є такі:

1. Іменники чолов. роду на приголосний приймають у родовому відмінку однини переважно закінчення **-а**: *оу ивашка, оу Гулевича, поста*; іменники з односкладовою основою зрідка приймають у цьому відмінку закінчення **-у**: *листу* (в одиничному знач.).

2. У давальному відмінку одн. іменники чоловічого роду на приголосний мають паралельні закінчення **-ови** та **-у**: *ивашкови і оলেখну*, слово *пан* у цьому відмінку, вживаючись у сполученні з іншими іменниками, виступає переважно у формі називного відмінка: *па(н) ивашкови, панъ холмскому*.

3. У місцевому відмінку одн. іменники чоловічого роду на приголосний мають паралельні закінчення **-у** та **-ѣ (-и, -є)**: *оу дому, у волховци, во ллове, во лвѣѣ*.

4. Прикметники виступають у повній і в стягненій формах: *добрии, илѣвски*.

5. Дієслова у формі 1-ї особи множини теперішнього часу мають закінчення **-мъ**: *чинимъ*. Допоміжне дієслово *быти* у складі перфекта приймає у 1-й особі множини закінчення **-мо**: *имели есмо, дали есмо*.

6. Допоміжне дієслово *быти* у складі перфекта має у 1-й особі однини закінчення **-мъ** або **-ми**: *оузълъ есмъ, привѣсилъ есми*.

7. Для вираження майбутньої дії вживаються сполучення, до складу яких входить інфінітив основного дієслова і допоміжне дієслово *имѣти* у формі теперішнього часу: *имаю дати, маєть платити*.

8. У грамотах вживається вказівний займенник *сеси* (називн. відм. однини).

9. Займенники *кто* і *что* виступають у формі *кто, што*.

Церковнослов'янські слова і форми зустрічаються досить рідко. Цікаво, що в галицьких грамотах цього періоду майже немає полонізмів і слів латинського походження (останні проникали пізніше в стару українську літературну мову через посередництво польської).

Особові імена, зафіксовані в цій групі грамот, як правило, утворені за допомогою суфіксів **-скии** і **-ичь (-ичъ)**: *котлинскиѣ, мильчиньскиѣ; гулевич, верѣшнаковичь, любичь, епифановичь, пстрашковичь, микулничь, мжачичь*.

Імена здебільшого мають зменшувальний суфікс: *ванко, васко, ивашко, яцко, стецко*; але: *андрѣи, глѣбъ*.

Див.: Русанівський В.М. Передмова. *Українські грамоти XV ст.* / підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського. Київ: Наукова думка, 1965. С. 8–18.

ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ПИСЕМНА СПАДЩИНА

Писемні пам'ятки XI сторіччя

В історії української мови XI ст. – це період поширення власної писемності в Київській державі, започаткування книжкової справи в церквах і монастирях, поява перших писемних джерел (оригінальних і перекладних). XI ст. – це перше століття в писемній історії українського народу, яке найбільш багате і пам'ятками писемності. З XI ст. учені пов'язують виникнення різних написів (Напис на мечі першої половини XI ст., Напис на Тмуророканському камені 1068 р. та ін.), збірників (Збірник Святослава 1073 р., Збірник Святослава 1076 р., Супральський збірник XI ст. та ін.), світської літератури («Повчання» Володимира Мономаха початку XI ст., «Слово о полку Ігоревім» XII ст.), церковно-релігійної літератури, особливо Євангелій (Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр., Мстиславове Євангеліє 1095–1117 рр. та ін.). Зі всіх відомих пам'яток XI ст. специфічні риси української мови найбільшою мірою відобразила «Руська Правда» XI–XII ст. за списком 1282 року.

«Руська Правда» XI–XII ст.

«Руська Правда» – зібрання законодавчих актів Київської держави. До нього увійшли: «Правда» князя Ярослава Мудрого, «Правда» його синів – Ярославичів, «Устав» Володимира Мономаха. Вчені виділяють три редакції «Руської Правди» (коротку, широку, скорочену), але не мають одностайної думки про те, коли і де виникла кожна з них, про зв'язок і відношення між різними редакціями цієї пам'ятки.

*Дотепер збереглося понад 110 списків «Руської Правди». Найдавніший список її Широкої редакції міститься в так би мовити Новгородській кормчій 1282 року (арк. 165 зв. – 627 зв.), яка зберігається в Російському музеї Москви (шифр: Син. 132). Слід зауважити, що в списку відобразилися деякі риси давнього новгородського діалекту, особливо сплутування **ц** і **ч**.*

Див.: Німчук В.В. Руська Правда XI–XII ст. за списком 1282 року. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Київ – Житомир: Полісся, 2015. С. 149–154.

Правда роськая. Оубъеть моуж(ь) моужа, то мьститъ братоу брата, или сынови отца, любо отцю сына, или братоучадоу, любо сестриноу сынови; аще не боудеть кто мьста, то 40 гривень за голову; аще боудеть роусинь, любо гридинь, любо коупчина, любо лбетникъ, любо мечникъ, аще изъгои боудеть, любо словенинь, то 40 гривень положити за нь. Или боудеть кровавъ или синь надъражень, то не искати емоу видока челоуѣкоу томоу; аще не боудеть на немь знаменіа никотораго же, то ли прїидеть видокъ; аще ли не можетъ, тоу томоу конецъ; оже ли себе не можетъ мьстити, то взати емоу за обиду 3 гривнѣ, а лѣтцю мьзда. Аще ли кто кого оударитъ батогомь, любо жердью, любо пастью, или чашею, или рогомь, или тылеснію, то 12 гривнѣ; аще сего не постигнуть, то платити емоу, то тоу конецъ. Аще оутнетъ мечемь, а не вынемь его, любо роукоятью, то 12 гривнѣ за обиду. Оже ли оутнетъ роукоу, и ѡтпадетъ роука любо оусохнетъ, то 40 гривень. Аще боудеть нога цѣла или начьнетъ храмати, тогда чада смирать. Аще ли персть оутнетъ которыи любо, 3 гривны за обиду. А во оуѣ 12 гривнѣ, а въ бородѣ 12 гривнѣ. Оже ли кто вынезь мечь, а не тнетъ, то тѣи гривноу положить. Аще ли ринеть моужь моужа любо ѡт себе любо к собѣ, 3 гривнѣ, а видока два выведеть; или боудеть варагъ или колбагъ, то на ротоу. Аще ли челадинь съкрыетса любо оу варага, любо оу кольбага, а его за три дни не выведоуть, а познають и въ третїи день, то изымати емоу свои челадинь, а 3 гривнѣ за обиду. Аще кто поѣдетъ на чюжемь конѣ, не прошавъ ег(о), то по[ло]жити 3 гривнѣ. Аще поиметь кто чюжь конь, любо ѡроужіе, любо портъ, а познаеть въ своемь мироу, то взати емоу свое, а 3 гривнѣ за обиду. Аще познаеть кто, не емлетъ его, то не рци емоу: мое, нь рци емоу тако: поиди на сводъ, гдѣ еси взаль; или не поидеть, то пороучника за пать днїи. Аже гдѣ възыщеть на друозѣ проче, а ѡн са запирати почнетъ, то ити ему на изводъ пред 12 челоуѣка; да аще боудеть обида не вдаль боудеть достоино емоу свои скоть, а за обиду 3 гривнѣ. Аще кто челадинь полти хочеть, познавъ свои, то къ ономоу вести, оу кого то боудеть коупиль, а тои са ведеть ко друоугомоу, даже доидеть до третьего, то рци третьемоу: вдаи ты мнѣ свои челадинь, а ты своего скота ищи при видоцѣ. Или холопъ оударитъ свободна моужа, а бѣжитъ въ хоромь, а господинь начнетъ не дати его, то холопа полти, да платитъ господинь за нь 12 гривнѣ; а за тымъ, где его налѣзоуть оударенни тои моужь, да

бють его. А иже изломить копье, любо щить, любо портъ, а начнеть хотѣти его деръжати оу себе, то пріати скота оу него; а иже естъ изломилъ, аще ли начнеть примѣтати, то скотомъ емоу заплатити, колько даль боудеть на немъ. Правда оуоставлена роуськои земли, егда са съвокупилъ Изаславъ, Всеволодъ, Сватославъ, Косначко, Перенѣгъ, Микыфоръ Кыанинъ, Чюдинъ Микула. Аще оубьютъ огнищанина въ обиду, то платити за нь 80 гривень оубици, а людемъ не надобѣ; а въ подѣздномъ кнажи 80 гривень (ПР, 70–71).

О холопствѣ. Холопство ѡблыноє трое: оже коупить хотя и до полоугривны, а послоухы поставать, а ногатоу дасть передь самѣмъ холопомъ; а второе холопство: поиметь робоу безъ радоу, поиметь ли са съ радомъ, то како боудеть са радиль, на томъ же стоить; а се третье холопство: тиоунство безъ радоу или приважеть к собѣ ключъ безъ радоу, или с радомъ, то како са боудеть радиль на томъ же стоить.

[В] даче не холопъ, ни похлѣбе роботать, ни по придатьцѣ; нь оже не доходятъ года, то ворочати емоу милость; ѡтходить ли, то не виновать естъ. Аже холопъ бѣжитъ, а заповѣсть господинъ, оже слышавъ кто или зная и вѣдая, оже естъ холопъ, и дасть емоу хлѣба или оукажетъ емоу поуть, то платити емоу за холопъ 5 гривень, а за робоу 6 гривень. Аже кто переиметь чюжь холопъ и дасть вѣсть господину его, то имати ему переємъ гривна коунъ; не оублюдетъ ли, то платити емоу 4 гривны, а патая емоу переима; оже боудеть роба, ть 5 гривень, а шестая на переємъ ѡтходить. Аже кто своєго холопа самъ досочитьса въ чиемъ любо родѣ, а боудеть посадникъ не вѣдал его, то, повѣдавше емоу, пояти оу него ѡтрокъ, и шедъши оувазати и, и дати емоу вазебноє 10 коунъ, а переима нѣтоуть; аче оупоустить, собѣ емоу пагоуба, а не платитъ в то ні кто же, тѣмъ же и переима нѣтоуть. Аже кто не вѣдая чюжь холопъ оусрачетъ, или вѣсти дѣеть, любо държить оу себе, идеть ѡт него, то ити емоу ротѣ, яко не вѣдалъ есмь, оже естъ холопъ, а платежа в томъ нѣтоуть. Аче же холопъ кдѣ коуны вложить, а ѡнъ не вѣдая вдаль, то господину выкоупати али лишитиса его; вѣдая ли боудеть даль, то коунъ емоу лишитиса. Аже кто поустить холопа въ торгъ, а ѡдолжаеть, то выкоупати его господину, а не лишитиса его. Аже кто крѣнеть чюжь холопъ не вѣдая, то първомоу господину холопъ пояти, а ѡномоу коуны имати, ротѣ ходивше, яко не вѣдая есмь коупилъ...

господиноу же и товаръ, а не лишатиса ѿго. Аже кто бѣжа, а поемлетъ что соуздне или товаръ, то господиноу платити за нь оурокъ, что боудеть взалъ. Аже холопъ крадеть кого любо, то господиноу выкоупати и любо выдати и съ кымъ боудеть краль, а женѣ и дѣтемъ не надобѣ; а ѿже боудоуть с нимъ крали и хоронили, то всехъ выдати, паки ли а выкоупаетъ господинъ; аже боудоуть свободнии с нимъ крали или хоронили, то князю въ продаже (ПР, 132–133).

Судъ Ярослава княза.

Оуставъ ѿ всакихъ пошлинахъ и ѿ оуроцѣхъ.

Ниша не помиловати яко мѣсть; тѣмъ подобаетъ судьямъ слушати, яко имеютъ безъ суда и безъ мукъ. Всакъ праведный судъ чловѣкъ не воскорѣ тако всако приими, да не осудиши неповиннаго, не оубиеси; мука чловѣку да приимеши дара, яко поразити. Яко аще со страхомъ божиимъ судите, скоро оуразумѣете оклеветающаго на ближнаго; клеветы тако же створите ѿму, яко же онъ лукавствова на ближнаго своего. Писано бо есть: проливая бо кровь чловѣцку, за кровь оного да прольетса кровь; ище испытайте оубо съ многою истиною виноватаго, но понеже оклеветающаго, како есть житье его. И аще бо благосвѣтень и благовѣренъ обращетса, ино и тако поимете ѿму вѣры. Безаконно бо есть тако свѣдительство, но да имаитъ инѣхъ свѣдителя бо пострамнии единого и нравны: да предъ двѣма или трети свидѣтели праведный станеть всакъ глаголь. Реч(е)но бо есть: да не примеши послушества лжа; едино садеси съ многыми оуклонити правду. Подобаетъ судимаго испытати, како есть житье его и нравъ свидѣтельствуемъ житье ѿго. Аще не виновать, долго не держи гнѣва; или праведень, или страннолюбечь, и нищелюбець, и чѣломудръ, и чистъ ѿто лжа и кромѣ всея лукавныя вещи, мужь собору не искусимъ и не ключимъ къ богу. Реч(е) бо Соломонъ: послушайте, внушите вси судащии земли, яко ѿт бога дастьса вамъ власть и сила ѿт вышнаго. И паки: о горе оправдающему нечестиваго мзды ради, а ѿт праваго правду ѿт(ъ)емлющему; давы бо вамъ власть богъ истажетъ скоро ваши дѣла и помысли испытаетъ. Яко бо служители есте царствія, ти не судисте право, ни схранисте закона, ни в повелѣнныи его прибысте: страшно оубо и скоро придетъ на вы испытанье. Яко судъ не милост(и)въ на об[л]одающаго бываетъ, ибо меншеи достоини суть

милости, силнии же силнии и испытани будутъ. И господь реч(е): ему же мало дасться, и мало стажють ѿ него; а ему же много, и много стажють ѿ него. Тѣм же съ многымъ долготерпѣньемъ оуловивше правду, створите истину: овии же ѿ чловѣкъ за неразумье добрѣ истиньны прелщаеться, ови же хитростью прилщаються, друзии же злат(о)любья рад(и) корчѣмьствууютъ (ПР, 281–282).

Див.: Правда русская. I. Тексты / подгот. к печати В.П. Любимов, Н.Ф. Лавров, М.Н. Тихомиров, Г.Л. Гейерманс и Г.Е. Кочин; под ред. Б.Д. Грекова. Москва – Ленинград: Издательство АН СССР, 1940. 506 с.

Писемні пам'ятки XII сторіччя

В історії української мови XII ст. – це століття з виробленою практикою і складеними традиціями в книжковій діяльності, результатом якої стало багато власних різностильових пам'яток: світських (Напис на чарі чернігівського князя Володимира Давидовича до 1151 р., «Слово о полку Ігоревім» XII ст. й ін.), ділових (Напис-грамота початку XII ст. про купівлю Боянкової землі, «Устав князя Ярослава про церковні суди XI–XII ст.» й ін.), церковно-релігійних (Галицьке Євангеліє 1144 р., Добрилове Євангеліє 1164 р. та ін.).

XII ст. славиться в історії українського народу розвинутим літописанням, початки якого сягають ще додержавних часів. З цього сторіччя відоме й перше велике власне літописне зведення під назвою «Повість временних літ», що збереглося в різних редакціях – у Лаврентіївському літописі 1377 р., Радзивилівському літописі XV ст., Іпатіївському літописі 1425 р. та Хлебниковському (Острозькому) літописі XVI ст. Літописи відображали не тільки історичні та хронологічні події, а й різні світські справи, ділові відносини, релігійні питання й інше, тому певною мірою могли презентувати риси української мови.

«Повість временних літ» початку XII ст.

«Повість временних літ» – найдавніша велика літописна пам'ятка української мови, яка не збереглася дотепер у первинній редакції, тільки у списках. Учені вважають, що автором повісті був чернець Києво-Печерського монастиря Нестор, який уклав її близько 1113 р. Повість редагували спочатку ігумен Видубицького монастиря в Києві Сильвестр 1116 р. (копія у Лаврентіївському літописі), а

згодом – у Києво-Печерському монастирі близько 1118 р. (копія в Іпатіївському літописі). Ця повість охопила історію східного слов'янства від часів біблійного Ноя до початку XII ст. Оригінал пам'ятки знаходиться в Державній публічній бібліотеці ім. М.Є. Салтикова-Щедрина в Санкт-Петербурзі; шифр: F.n.IV.2.

Див.: Німчук В.В. «Повість временних літ» початку XII ст. за списком Лаврентіївського літопису 1377 року. Німчук В.В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Київ – Житомир: Полісся, 2015. С. 158–168.

Володимєрь же нача размышлѣти река. аще сѣду на столѣ ѡца своего. то има(м) рать сѣ Стополко(м) взати. яко есть столѣ пре(ж) ѡ(т) ѡца него былѣ. и размысливѣ. посла по Стополка. Турову. а самѣ иде Чернигову. а Ростиславѣ Переяславлю. и минувшю велику днѣ. прешедши Празднѣи недѣли. В днѣ. антипаскы. м(с)ца. априла. вѣ. кд. днѣ. Приде Стополкѣ Києву. [и] изидоша противу ѣму Кияне с поклоно(м). и прияша и с радостью. [и] сѣде на столѣ ѡца своего и строя своего. в се время поидоша Половци на Русьскую землю. слышавше яко оумерлѣ єсть Всеволодѣ. послаша слы къ Стополку ѡ мирѣ. Стополкѣ же не здумавѣ. с болшею дружиною ѡтнею. и строя своего. но свѣтъ створи с пришедшими с нимѣ. [и] изымавѣ слы всажа и выстобѣку. слышавше же се Половци почаша воєвати. и придоша Половци мнози. и ѡступиша Торцииский гра(д). Стополкѣ же пусти слы Половецкыѣ. хотѣ мира. и не всхотѣша Половци мира. и ступиша Половци воюючи. Стополкѣ же поча сбирати вое хотѣ на не. и рѣша ѣму мужи смыслени. не кушаисѣ противу имѣ. яко мало имаше вои. ѡн же ре(ч) имѣю отрокѣ свои(х). ꙗ. иже могут противу имѣ стати. начаша же друзии несмыслени глѣти. поиди кнаже. смыслени же глѣху. аще бы [ихѣ] пристроилѣ и. ѣ. тысяч не лиху то єсть. наша земля ѡскудѣла єсть ѡ(т) рати и ѡ(т) продажѣ. но послисѣ к брату своєму Володимеру. да бы ти помоглѣ. Стополкѣ же послушавѣ ихѣ. посла к Володимеру. да бы помоглѣ ѣму. Володимєрь же собра вои свои. и посла по Ростислава брата своего Переяславлю. вела ѣму помагати Стополку. Володимеру же пришедшю Києву. совокупистасѣ оу ста(г) Михаила. и вѣста межи собою распра и которы. и оуладившесѣ цѣловаста кр(с)тъ межи собою. Половцемѣ воюючи(м) по земли. и рѣша има мужи смыслени. почто вы распра имате межи собою. а погани губать

землю Русьскую. послѣди са оуладита. а нонѣ поидита противу поганы. любо с миромъ. любо ратью. Володимеръ хоташе мира. Сѣтополкъ же хоташе рати. и поиде Сѣтополкъ и Володимеръ и Ростиславъ. къ Треполно. [и] прѣдоша къ Стужьнѣ. Сѣтополкъ же и Володимеръ. и Ростиславъ созваша дружину свою на свѣтъ. хотаче поступити чересь рѣку. и начаша думати [и] глше Володимеръ. яко сдѣ стояче чересь рѣку в грозѣ сеи створимъ миръ с ними. и пристояху совѣту сему смыслении мужи. Янь и прочии. Кияне же не всхотѣша [свѣта сего]. но рекоша хочемъ са бити. поступимъ на оную сторону рѣки. [и] възлюбиша свѣто съ и преидоша Стугну рѣку. бѣ бо наводнилася велми тогда. Сѣтополкъ же и Володимеръ. и Ростиславъ. исполчивше дружину поидоша. и идаше на деснѣи сторонѣ Сѣтополкъ. на шюси Володимеръ. посредѣ же бѣ Ростиславъ. [и] минувше Треполь проидоша валъ. и се Половци идаху противу. и стрѣлци предѣ ними. нашимъ же ставшимъ межи валомъ. поставиша стаги свои. и поидоша стрѣлци из валу. и Половци пришедше к валови. поставиша стагы своѣ. и налегша первою на Сѣтополка и взломиша полкъ юго (ЛЛ, 217–220).

Бѣ вложи в ср(д)це княземъ Рускы(м). Сѣтополку. и Володимеръ. и снастаса думати на Долобскѣ. и сѣде Сѣтополкъ с своею дружиною. а Володимеръ с своею въ единомъ шатрѣ. и почаша думати и глти дружина Сѣтополча. яко негодно нынѣ веснѣ ити хоче(м) на смерды и погубити ѣ и ролью ихъ. и ре(ч) Володимеръ. дивно има дружино. оже лошади жалусте. юже то ореть. а сего чему не промыслите оже то начнеть орати смердѣ. и приѣхавъ Половчинъ оударить и стрѣлою. а лошадь юго поиметь. а в село юго ѣхавъ иметь жену юго. и дѣти юго. и все юго имѣнѣ. то лошади жаль. а самого не жал ли. и не могоша о(т)вѣщати дружина Сѣтополча. и ре(ч) Сѣтополкъ. се язъ готовъ оуже. и вста Сѣтополк(ъ) и ре(ч) юму Володимеръ. то ти брате велико добро створиши землѣ Русскѣи. и послаша ко Слгови. и Двдѣи. гла поидита на По[ло]вци. да любо буде(м) живи любо мертви. и послуша Двдѣ. а Слгѣ не всхотѣ сего. вину река. не (с)дравлю. Володимеръ же цѣловавъ брата своего и поиде Переяславлю. а Сѣтополкъ по не(м). и Двдѣ Слославичъ. и Двдѣ Всеславичъ. и Мстиславъ Игоревъ внукъ Вячеславъ Ярополчичъ. Ярополкъ Володимеричъ. и поидоша на конихъ. и в лодяхъ. и придоша ниже

порогъ. и сташа в протолче(х). в Хортиче(м) островѣ. и всѣдоша на конѣ. и пѣши из лодей выше(д). идоша в по(ле). д. дни. и придоша на Сутѣнь. Половци же слышавше яко иде(т) Русь. собрашася бещисла. и начаша думати. и ре(ч) Оурусоба проси(м) мира оу Руси. яко крѣпко имуть битиса с нами. мы бо много зла створихо(м) Русскѣи земли. и рѣша оунѣишии Оурособѣ. аще ты боишиса Руси но мы са не боимъ. сия бо избивше поиде(м) в землю ихъ. и приемемъ грады ихъ. и кто избавить и ѿ(т) насъ. Русскиѣ же князи и вои вси молахуть Бѣ и ѿбѣты вздаяху Бѣ. и Мтри юго. ѿвъ кутьею. ѿвъ же мл(с)тнею оубогы(х). инии же манастире(м) требованья. и сиче молаши(м)са. поидоша Половци. и послаша пре(д) собою [в] сторожѣ. Алтунопу. иже словаше в ни(х) мужство(м). такоже Русскиѣ князи. послаша сторожѣ своѣ. и оустерегоша Рускиѣ сторожеве Сѣлтунопу. и ѿбиступивъше и. и оубиша Алтунопу и сушая с ни(м). и не избысть ни ѣдинъ. но вс(ж) избиша. и поидоша полкове аки борове. и не бѣ презрѣти ихъ. и Русь поидоша противу имъ. и Бѣ великыи вложи оужасть велику в Половцѣ. и стра(х) нападе на на и трепеть. ѿ(т) лица Русскы(х) вои. и дрѣмаху сами. и коне(м) ихъ не бѣ спѣха в нога(х). наши же с веселье(м) на конѣ(х). и пѣши поидоша к ни(м). Половци же видѣвше оустремленье Руское на са не доступившо бо побѣгоша. пре(д) Русскими полки. наши же погнаша секуща я дни. д. априла м(с)ца. велико спснѣе Бѣ створи. а на врагы наша дасть побѣду велику. и оубиша ту в полку князии. к. Оурусобу. Кчия. Арьсланапуки. Танопу. Кумана. Асупа. Куртка. Ченегрепу. Сурьбарл. и прочая князии и(х). а Белдюза яша. посе(м) же сѣдоша бра(т)я. побѣдивше врагы своя. [и] приведоша Белдюза. к Стополку. и нача Белдюзь даяти на собѣ злато. и сребро. и конѣ и скоть. Стополкъ же посла и к Володимеру. и пришедшю ѣму. нача впрашати юго Володимеръ. то вѣдѣ яла вы рота. многажды бо ходивши ротѣ. воевасте Русскую землю. то чему ты не казаше снѣвъ своихъ. и роду своего не преступати роты. но проливаше(т) кровь х(с)ьяньску. да се буди кровь твоя на главѣ твоєи (ЛЛ, 277–279).

Див.: Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. Повесть временных лет. Ч. I. Текст и перевод / подг. текста Д.С. Лихачева; перевод Д.С. Лихачева и Б.А. Романова; под ред. В.П. Адриановой-Перетц. Москва – Ленинград: Издательство АН СССР, 1950. 405 с.

Писемні пам'ятки XIII сторіччя

Для історії української мови період XIII ст. – це час продовження книгописання й книговидання, які протікали в умовах князівського розбратання й ворогування і наслідком чого ставали твори в різних кутках колишньої Київської держави. Міцні підвалини й традиції мало церковне книгописання (Георгієве Євангеліє 1264-1301 рр., Євсевієве Євангеліє 1283 р., Холмське Євангеліє кінця XIII ст. й ін.), розвивалося світське тисання («Повчання» Георгія Зарубського у списку XIII ст., «Слово про погибіль Руської землі» XIII ст. й ін.). Літописання змістилося на галицькі й волинські землі – території Галицького й Волинського князівств – і донесло відомості про ті часи в Галицько-Волинському літописі XIII ст.

За повнотою відображення специфічних українських мовних ознак Галицько-Волинський літопис перевершив минулі літописні зведення («Повість временних літ», Київський літопис XII ст.) і не поступається в цьому інших писемним творам XIII ст.

Галицько-Волинський літопис XIII ст.

Галицько-Волинський літопис входить до складу зведення, створеного на поч. XIII ст., що збереглося у двох основних списках – Іпатіївському 1425 р. (за Іпатіївським монастирем у м. Кострома, де його виявлено) та Хлебниковському XVI ст. (коломенський купець Хлебников був власником манускрипту; О.Пріцак уважає, що список зроблено в Острозькій академії 1570 рр.).

Зведення складається з «Повісті временних літ», Київського літопису і Галицько-Волинського літопису. Останній відображає події в Галицькому і Волинському князівствах, а також у сусідніх країнах. Пам'ятка містить дві частини: Галицький літопис (події 1201–1261 року) та Волинський літопис (1202–1292 роки).

Учені віддають перевагу Галицько-Волинському літопису за давнішим списком – Іпатіївським близько 1425 р. Оригінал Іпатіївського літопису зберігається в Бібліотеці Російської академії наук у Санкт-Петербурзі; шифр: 16.4.4.

Див.: Німчук В.В. Галицько-Волинський літопис XIII ст. за Іпатіївським списком близько 1425 року. Німчук В.В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Київ – Житомир: Полісся, 2015. С. 335–346.

[Въ лѣто 6709. Начало княжения великаго князя Романа, самодержца бывша всей Руской земли, князя Галичкого.]

По смерти же великаго князя Романа, [присно] памятнаго и самодержца всея Руси, одолѣвши всѣмъ поганьскымъ языкомъ, ума мудростию ходяще по заповѣдемъ Божиимъ: устремилъ бо ся бяше на поганья яко левъ, // сръдить же бѣ яко и рысь, и губяше яко и коркодилъ, и прохожаше землю ихъ яко и орель, храбор же бѣ яко и турь. Ревнова же дѣду своему Мономаху, погубившему поганья измаилтяны, рекомыя половци, изгнавшю Отрока въ Обезы за Желѣзныя врата, Сърчанови же оставшю у Дону, рыбою оживши; тогда и Володимерь Мономахъ пиль золотымъ шеломомъ Донъ, пріемши землю ихъ всю, и загнавшю окааньныя агаряны. По смерти же Вьлодимери, оставшю у Сыръчана единому годцу же Ореви, и посла и въ Обезы, река: «Вьлодимеръ умерлъ есть, а вьротися, брате, пойди въ землю свою; молви же ему моя словеса, пой же ему пѣсни половецкіа, аже ти не въсхощеть, дай ему поухати зелія, именемъ емшанъ». Оному же не восхотѣвшю обратитися, ни послушати, и дасть ему зеліе; оному же обухавшю и въсплакавшю, рече: «Да лучше есть на своей земли костью лечи, нежли на чюжей славному быти». И прійде въ свою землю. Отъ него родившюся Кончаку, иже снесе Сулу, пѣшь ходя, котель нося на плечу; Роману же князю ревновавшю за то, и тщашеся погубити иноплемьники. Велику мятежю въставшю въ земли Руской, оставившима же ся двѣма сынома его, единъ 4 лѣта, а другій двѣ лѣтѣ (ГВЛ, 77).

[Въ лѣто 6735.] Начнемъ же сказати бесчисленьныя рати, и великіа труды, и частыя войны, и многы крамолы, и чыстая встанія, и многы мятежи, измлада бо не бы има покоа. Сѣдящю же Ярославу въ Лучьску, еха Даниль въ Жидичинь кланятися святому Николѣ и молитися, и зва и Ярослава к Лучьску; и рѣша ему бояре его: «Прійми Луческъ, zde ими князя ихъ»; оному же отвѣщавшю, яко: «Приходихъ zde молитву сѣтворити святому Николѣ, и не могу того сѣтворити», иде въ Володимеръ. Оттуду же, събравша рать, посласта на нь Андрѣа, Вячеслава, Гаврила, Ивана; оному же въехавшю, ять бысть съ женою своею, ять же бысть Олексою Орѣшкомъ: бѣ бо борзь конь подь нимъ угонивый и я его до города; и затворишася лучане. Наутріа же прійде Даниль и Василко, и предашася лучане; братъ же да Василкови Луческъ и Пересопницу, Берестій же ему бѣ преже даль.

Воеваша ятвязи около Берестіа, и угониста и из Володимеря, наехавшима же двѣма Моньдуничю Шютровій и Стегутовій Зѣбровичю на полкъ, и убіенъ бысть Даниломъ и Вячеславомъ // Шюртъ, а Стегутъ убіенъ бысть Шелвомъ. Бѣжащимъ же ятвяземъ, угони я Даниль, Небра язви четырьми ранами, древо же вышибе копіе из руку его; Василкови же угонившю его, кликъ бысть великъ: «Братъ ти біється назади»; оному же оставшю, обратися брату на помощь, оному же симъ утекшю, а иніи разбѣгошася. Мы же, се оставльше, на преднесъ възвратимся.

Даниль же посла Демьяна къ тестю своему, река ему: «Не подобаетъ пи[ня]намъ дръжати Черторыйска, яко не могу имъ трѣпѣти». Демьянови же повѣстящю с нимъ: «Сыну! Съгрѣшихъ не давь тобѣ Галича, но дахъ иноплеменику, Судислава лестца съвѣтомъ, оболести бо ми; аже Богъ въсхощетъ, поидивъ на ня, азъ сваюю половци, а ты своими, и аще Богъ дастъ его нама, ты възми Галичь, а азъ Понизіе, а Богъ ти поможетъ; а про Черторыйскъ правь еси». Деміану же пріехавшю въ Великую субботу, наутріа же на Великій день пріехаста Даниль и Василко къ Черторыйску [въ понедѣльникъ] на ночь обѣдоста градъ; тогда же и конь Даниловъ застрѣленъ бысть з города; наутріа жь обѣхаста градъ, Мирославъ и Демьянъ рекоста, яко: «Предаль Богъ врагы наша в руки ваю». Даниль же вели приступити къ граду, и взяша градъ ихъ и князи ихъ изымаша. По томъ же Мьстиславъ великій Удатный князь умре, жадающю бо ему видети сына своего Даниила, Глѣбъ же Зеремеевичъ, убѣженъ бысть завистію, не пустише его; оному же хотящю поручити домъ свой и дѣти въ руцѣ его: // бѣ бо имѣя до него любовь велику въ сердци своемъ. И по томъ же пустиста Ярослава и даста ему Перемиль, и по томъ Межибожіе (ГВЛ, 89-90).

[Въ лѣто 6772.] Войшелкъ же нача княжити въ своей земли Литовьской, и поча ворогы своя избивати, и изби ихъ бесчисленное множество, а друзии разбѣгошася, камо кто видя; и оного Остафіа уби оканьного, незаконьного, проклятого, о немъ же напреди списахомъ.

Въ прежерченномъ же лѣте Миндовгова убитіа, бысть же веселе у Романа князя у дръбеньского, нача отдавати милую свою дщерь, именемъ Олгу, за Володимера князя, сына Василкова, внука великого князя Романа Галицкого. // И в то время рать пріиде на Романа литовьского, онъ же бися с ними и побѣди я, самъ же раненъ бысть,

не мало бо показа мужьство своє, и прїеха въ Дебрянскъ с побѣдою и честію великою, и не помня раны на тѣлѣ своемъ за радость, и отда дъщерь свою. Бяху бо в него иные три, а се четвертаа; си же бяхе ему всѣхъ милѣе, и посла с нею сына своего старейшаго Михайла и бояры многы. Мы же на предлежащее възвратимся.

Княжашю же Войшелкови в Литвѣ, и поча ему помагати Шварно князь и Василко, нареклъ бо бяхе Василка отца собѣ и господина; а король бяхе тогда впалъ в болесьть велику, в ней же и сконча животь свой, и положиша его въ церкви свята Богородица, в Холмѣ, юже бѣ самъ създалъ. Съй же король Данило князь добрый и хоробрый и мудрый, създа города многы, и церкви постави, и украси я разноличными красотами; бяхе бо братолюбіемъ светяся съ братомъ своимъ Василкомъ; съ же Данило бяхе вторый по Соломонѣ. По семь же Шварно пойде в помочь [Войшелкови, а Василко князь отъ себе посла ему помочь] всю свою рать; Войшелкъ же нареклъ бяхе Василка яко отца собѣ и господина. И прїйде Шварно с помочью в Литву к Войшелкови, и видѣ Войшелкъ помочь Шварнову и Василкову, отца своего, и радъ бысть велми; и нача пристроиватися и пойде въ силѣ тяжьцѣ... (ГВЛ, 128).

Див.: Галицько-Волинський літопис: текст / підгот. до вид. В.Ю. Франчук. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / за ред. М.Ф. Котляра. Київ: Наукова думка, 2002. С. 75–156.

Писемні пам'ятки XIV сторіччя

В історії української мови XIV ст. – це складний період власного книгописання, обмеженого й сповільненого через історичні обставини (знесення й розчленування українських земель загарбниками – монголо-татарами, литовцями, поляками, угорцями). Найбільш рятівним місцем і сховищем від нищення для українських пам'яток були монастирі, що зберігали традиційні принципи й засоби написання та оформлення рукописних книг (Полікарпове Євангеліє 1307 р., Пандекти Антіоха Чорноризя 1307 р., Пантелеймонове Євангеліє 1317 р., Лаврське Євангеліє XIV ст. й ін.).

Водночас XIV ст. показне тим, що в умовах політичного роз'єднання по всій території України створювалися й поширювалися урядові канцелярії, де склалися тогочасною офіційною українською

мовою різні документи (грамоти, акти, договори тощо) – актовою мовою. Тому зібрані й упорядковані на сьогодні грамоти XIV ст. можна вважати найкращими тогочасними зрізками щодо відображення специфічних рис української мови.

«Грамоти XIV ст.»

Грамоти XIV ст. – найдавніші короткі ділові документи, якими фіксували юридичні операції приватного й державного характеру. Виділяють різні види грамот (купчі, продажні, дарчі, дані, вкладні, поручні), а також угоди, привілеї тощо. Грамоти писали в різних містах України (Луцьку, Львові, Києві, Галичі, Острозі та ін.). Дослідження грамот розгорнулося з початку XIX ст. (збирання, комплектування, описування й оприлюднювання) та продовжується до сьогодні.

У науковій серії публікацій староукраїнських пам'яток вийшла книга «Грамоти XIV ст.», яку підготувала до видання М.М. Пещак. До книги ввійшло 84 грамоти з різних територій України і суміжних земель. Тексти грамот супроводжуються фотокопією оригіналу або рукопису. Тексти й відомі копії опрацьовано та подано у вигляді різночитань до кожної грамоти.

А се я князь Левъ сѣнь короля Данила згадавшия емъ снашими бояри яко прадѣдъ нашъ царь великій Володимиръ и отецъ нашъ и придалъ митрополитомъ и епископомъ по всѣмъ землямъ роусскимъ. также и мы Богу и пресвѣтлому преображенію. предаемъ к церкви святаго спаса монастырю. село страшевичи и созанъ манастырь святаго михаила. Даемъ и придаимъ поченши отъ Дистра по прорвоу, чресъ потокъ воладиславъ черезъ гороу по потокъ зовемый стынь а отъ връхъ стаго по коблянкоу рѣчкоу до връха. отъ връхъ коблянъкы кременемъ по връхъ соутычкы и подъзоужца по връхъ кольчина а отъ връхъ кольчины раздѣляемъ на рѣкоу полисѣй бродь. А на другоую сторону. по потокъ чирвоныи до връха доубна даемъ и приписоуемъ на вѣкы. зданьми и зрботами и сѣ всѣми оужитки. и с приходы и справы всѣми и ролями лоуками польми и зрѣками и потокуы и сѣ всѣми пожитки. в лѣсѣхъ и в рѣкахъ и в ловищахъ ихъ и з млынми даемъ кѣркви святаго спаса манастыря. и владыце нашему епископу ефимію и понюмъ будоучимъ. епископомъ кому Богъ изволить и дасть на вѣкы дрѣжати и поживати и цѣркви сватыѣ правити и рядити и за

нашѣ предѣкы и за насѣ Бога милого просити, а ктомуу еще придаем коуны врокѣ споповѣ давати и соуды дѣхныѣ цркви соудити столечная, а во то бояре нашѣ и дѣти нашѣ и по насѣ боудочий да не оустоупаються адани и десятины медовыѣ и виноградовѣ. и змыты на вѣки вѣчныѣ да не оудалено боудити отъ цркви выше писаноѣ. а кто устоупити на мое слово соутъ снимъ предѣ Богомъ. и да боудеть клятва Божия на немъ. всей вѣкѣ и въ боудучей. въ день страшнаго соуда Божия. На то ѣсмо грамоту нашу дали и печать привѣсили свою. а при томъ были. митрополитъ галицкый скрылоса. и владыка перемышкый Ларионъ. и князь андреи ярославичъ. и панъ васко. и иныхъ боярь много было притомъ. а писана и дана грамота въ Львовѣ. въ пятокъ мѣя октоврия въ ѣ день лѣта Sω(т)го. А писецъ Захария вихоть (Гр XIV, 9-10).

Вѣдаи то каждыи члвкъ кто на тыи листъ посмотреть. ѡже я князь еоунутии и кистютии. и любартъ юрьи наримонътовичъ. юрьи корьятовичъ. чинимы миръ твердый. ис королемъ казимиромъ польскымъ. и сомовитомъ и съ его братомъ казимиромъ мазовскимъ. и съ его землями. краковскою и судомирскою. сиразскою. куявскою. лучичскою добрыньскою плотскою мазовскою. люблинскою сетѣховскою. и со львовскою а за велкого княза ѡлькѣрта и за корьята и за патрикия и за ихъ сыны мы ислюбуемъ. тотъ миръ держати вѣлми твердо. безо всакоѣ хитрости не займати намъ королевы землѣ ни его людии што его слухають королеви держати львовскую землю исполна и намъ держати володимѣрскую. луцкую белзскую холмскую. берестиискую исполна жъ а миръ ω(т) покрова бѣѣ до ивана днѣ до купаль а ω(т) ивана днѣ за. ѿ. лѣ(т) а городовъ оу руской земли новыхъ не ставити ни сожѣженого не рубити докола миръ стоить за. ѿ. лѣ(т). а креманецъ держати юрью наримонътовичю. ω(т) князии литовскихъ. и ω(т) корола за ѿ. лѣ(т). а города не рубити а коли миръ станеть юрью князю города лишитиса аже поидеть оугорскый король на литву польскому королеви помагати аже поидеть на русь што литвы слушаеть. королеви не помагати а поидеть ли царь на лахи. а любо князи темнии княземъ литовскимъ помагати. аже поидуть на русь што корола слушаеть. литовскимъ княземъ не помагати а про любартово ятъство. хочемъ его постави(ти) на судѣ передѣ паны оугорскими по

ишествои сѣго дѣа за. в. не(д)ли литовскимъ княземъ стати оу холмѣ. а королеви оу сточыцѣ. кде смолвать тутъ будетъ судъ тагатиса ис королемъ будетъ ли яль его король по кривдѣ любартъ будетъ правъ. и я князь кистютии буду правъ передь вѣгорскимъ королемъ будетъ ли король правъ, намъ своего брата любарта дати оугорьскому королеви оу ятъство а коли будетъ по миру кто не оусхочеть далѣи миру держати тотъ ѡ(т)повѣсть а по ѡ(т)повѣдѣнныи стояти миру за мѣсаць аже поидуть тарове на львовьскую землю тогда руси на львовьцѣ не помагати аже поидуть тарове на лахы тогда руси невола поити ис татары. а оу томъ перемирьи кто кому криво оучинить надобѣ са оупоминати старѣишему и оучинити тому и(сѣ)праву, оучинит(ь) которыи добрыи члѣвкъ кривду, любо воєвода. а любо панъ. оучинити исправу ис нимъ. аже самъ не можетъ заплатити тотъ истиньныи. што же оуложать его оу вину хочеть ли самъ король заплатити за нь. а его дѣдичьство собѣ оузати не оусхочеть ли король самъ заплатити дасть тому то дичьство кто его потажеть. а за избѣга можемъ его добыти и выдати аже его не можемъ добыти. можемъ его иска сѣ ѡбою сторону аже побѣгнеть русинъ а любо руска или во львовъ. или холопъ чии. или роба выдати его. а што тои грамотѣ писано тую жь правду литовскимъ княземъ держати а на то есмы дали своѣ печати (Гр XIV, 30–31).

Во има. оѣя и сѣна. и сѣго дѣа. аминь. Мы. кна(з) литовьскии. кна(з) олезанѣдро. корѣатовичъ. бѣю млѣтю. князь. и гдрѣ подольскои. земли. чинимъ свѣдочно своимъ. листомъ. всакому. доброму. кто жь. на сеи листь. посмотришь. што жь. былъ. братъ нашъ. кна(з). юрьии. корѣатови(ч). придалъ млинъ. къ. цркви. къ матцѣ. бѣи. оу смотричи. то и мы. князь. Олезанѣдро. потверживаемъ. того своимъ. листомъ. дали есмы на вѣки. тои. млинъ. и мѣсто. оу млина. къ цркви. и тымъ. мнихомъ. казателевого. закону. а кого. коли. исыпрачють. людии. к собѣ. оу томъ мѣстѣ. оу млина. тыѣ люди даль есмы имъ. со всѣмъ. правомъ. Але. то. што жь коли. вси боаре и землане будутъ. городъ твердити. тогды тии люди тако же. имѣють. твердити. городъ. смотришь. иже то. што жь. коли. вси землане. имуть давати. дань. оу татары. то серебро. имѣють. тако же тии люди. дати. А ко млину. граница. горѣ. смотричемъ. до мосту. а доловъ. смотричемъ. што дуброва. межи ходорковымъ селомъ. тоѣ. дубровы. половина. ко млину. а в поли. кде собѣ. проорють нивы. то ихъ.

имѣють прислушати. А на то дали єсмо. свои лист. и печать. завѣсили. своего князѣтва. А свѣдци на то. гринко. панѣ. староста. подольский. смотрицкий. воєвода. рогозка. прокопѣ. семенко. карабчѣевский. А писанѣ. листѣ. оу смотричи. по бѣимѣ. нароженѣ. ѣа. лѣтъ. и. ѣ. и. ѣ. пѣтого. лѣта. мѣа. марта. ѣ. оу днѣ стго. Олезѣа. члѣва. бѣа (Гр XIV, 50).

Див.: Грамоти XIV ст./ упорядк., вступна стаття, коментарі і словники-показчики М.М. Пещак; відп. ред. В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1974. С. 9–149.

Писемні пам'ятки XV сторіччя

В історії української мови XV ст. – це період із невеликою писемною спадщиною, але відомий активізацією монастирського життя на сході й заході, де зберігалися міцні традиції в книжній справі (Королівське Євангеліє 1401 р., Мукачівський Псалтир початку XV ст., Євангеліє серед. XV ст. (Поділля), Євангеліє 1477 р. (Львів), Повчання Єфрема Сирина 1492 р., Ізмарагд кін. XV ст. та ін.).

На XV ст. припали суттєві зміни в книжковій справі та в мистецтві художнього оздоблення книги – перехід від пергаментного до паперового способу написання, початки якого сягають кінця XIII ст. У зв'язку з цим відчутно збільшилася кількість писемних творів, розширилася їхня тематика, зазнала народнорозмовного впливу. З цього часу бере початок і перекладання церковних та інших творів рідною староукраїнською мовою, застосування їх у загальному вжитку, наприклад, Четві 1489 р.

У XV ст. продовжували розвиватися й ділова писемність, адміністративна справа, приватне переписування, що відображали проникнення народнорозмовних елементів до літературної мови. Представлені на сьогодні актові документи XV ст. можуть вважатися найкращими зразками відображення особливостей української мови того часу.

«Українські грамоти XV ст.»

Грамоти XV ст. – найбільш популярний і поширений вид тогочасного письменства, використовуваний в урядових і приватних цілях. Існують різні види грамот (купчі, продажні, дарчі, дані, вкладні, поручні), а також угоди, привілеї тощо. Грамоти писалися в

Україні (Києві, Галичі, Львові, Острозі та ін.) й поза її межами. Дослідження грамот почалося з XIX ст. (збирання, комплектування, описування й оприлюднювання) та продовжується дотепер.

У науковій серії публікацій староукраїнських пам'яток вийшла книга «Українські грамоти XV ст.», яку підготував до видання В.М. Русанівський. До книги ввійшли грамоти центральної України, Західного Полісся, Галичини, Молдавії і закарпатська грамота. Тексти грамот надруковані за оригіналом або за надійною копією пізнішого часу. До кожної грамоти подана історична довідка.

Господину и отцу нашему филарету Архимандриту Печерскому я пани Настасья пана Родивона Чижевая ись своим синомъ. паномъ Семеномъ Чижевичемъ били есмо челомъ его милости штобы его милость пожаловаль даль намъ землю церковную на сей сторонѣ Бобрика а у той земли наши дв доли а церковная третья доля и его Милость пожаловаль даль намъ тую третину земли церковную [!] вѣшно [!] и непорухомо и напередъ будучими Архимандриты нерухомо и дѣтемъ нашимъ и правнучатомъ нашимъ а мы имасмъ съ тое земли давати ко Пречистой Богородици Печерского монастыря у год же въ годъ изъ своего подклѣта пять ведеръ меду Кіевское мѣры а служѣ его милости за даннику [!] его ночь пити а того для его милости намъ даль тую землю вѣчно и непорухомо и дѣтемъ нашимъ и правнучатомъ нашимъ, что вотняль былъ тую землю от церкви Божіи Панъ Семень Полозовичъ из своєю маткою и з своєю братією, ино о тои землѣ былъ розездъ съ Полозовичи и Панъ Семень Чижевичъ тую третину церковные земли очистилъ и на то присягнуль, што въ то церковное земли третина, а не Полозовичъ и Панъ Семень Чижевичъ ездока Великого князя и всѣхъ Пановъ Кіевскихъ честоваль и поднималь и дароваль всемъ своимъ хто при томъ был ино [?] тую третину церковную нашему бортнику ходити а знамени церковного не изгубити а коли мы не всхотимъ тыхъ пяти ведеръ Кіевской мѣры въ годъ же въ годъ церкви Божіей полнити и архимандриту волно тую церковную землю отъ насъ отняти и иному кому дати хто будетъ на церковь Божію данъ полнити а при томъ были люди добрые Полатникъ Печерскій Васьянь Кувязь. а игумень Михайловскій духовникъ нашъ Илья, а уставникъ Лаврентей. а крилошанинъ Лаврентей Берестяникъ, а отъ застолниковъ Васьянь Червякъ а Галасіи а моршалоць [!] Печерскій Федко а тіунь Печерской [!] Иванъ

Кобузевиць А козеня а писалъ дякъ Митя Москвитинъ въ лѣто 7007 индикта 4. мѣсяця Іюня 8. на память святаго мученика Феодора Стратилата а для лѣпшіе справедливости [!] и печать есмо нашу приложили къ сему нашему листу (Гр XV, 30–31).

Аре(н)да мыта лу(ц)кого жидо(м) на три годи, Казимерь божью мл(с̃)тью: г(с)у.

Старосте луцкому ма(р)шалку волынское земли пану петру яновичу, продали есмо мито луцкое жидови ша(х)ну пегоховичу а сеньку момо(т)ливому на три годы на го(д) по по(л)тори тисачи копь и по по(л)третадцати копь широки(х) гроше(и) а маю(т) они в тое мыто увезатисе на си(и) сватки што при(и)дутъ, а де(р)жати имъ тое мыто о(т) сихъ сватокъ што при(и)дутъ на три годы до того жъ року до сватокъ, А мыто имъ брати по давному, А мають намъ тое мыто платити все широкими грошми, на пе(р)вы(и) го(д) по(л)тори тисачи копь, и по(л)третадца(т) копь а на други(и) го(д) тако(ж) а на трети(и) годъ только жъ а напередъ намъ маю(т) дати || на годъ тисачу золотыхъ вго(р)скихъ А сего году пе(р)вого маю(т) намъ да(ти) на (с)ветого михаила день па(т)сотъ золотыхъ што при(и)деть А по велице дни в середу только жъ патсотъ золотыхъ. а на други(и) го(д) такожъ мають намъ дати на тыи жъ роки в тую жъ личбу, А такожъ намъ маю(т) дати чоломббитъа на годъ по пати куфтере(и) коро(т)кихъ А по пати коне(и), А по камъце штобы столла за двадцать копь г(р̃)ше(и), А кому дамо в нихъ гроши земаномъ и двораномъ наши(м) з мыта нашего и тыи бы ждали року а хто бы ихъ хотелъ габати до року, ты бы ихъ о(т) тыхъ боронилъ, нижли кому в ни(х) дамо на и:страву тымъ они маю(т) выдати не ждучи року а такожъ што:бы еси ихъ кривдъ боронилъ, и мыту бы еси нашему во всемъ бы(л) помочень и где надобе будетъ имъ помочъ и ты имъ помочъ дава(л) в нашомъ мыте ажбы мыто нашо не понижалоса, А тежъ штобы еси и самъ в мыто нашо и въ промыту не вступалъса. неха(и) заведоу(т) мыто нашо и промыту мытники наши, а тежъ какъ де(р):жали они о(т) насъ пе(р)во сего мыто луцкое и личбу намъ дали с тре(х) годовъ, и мы имъ двема о(ст)али винны ша(х)ну сто копь гроше(и) и три(д)ца(т) копь и шесть копь А [с]еньку момо(т)ливому девеносто копь бе(з) копы, и какъ они тыи три годы выде(р)жать и будутъ намъ личбу давать, и мы маемъ имъ тыи пенази на личбе

поло:жи(ти), писанъ в краковѣ маа љ̃ день инъдикть ѣ̃. А на трети(и) го(д) тако(ж) маю(т) на(м) да(ти) на тыи жъ роки (Гр XV, 43–44).

я панъ ванько чжусичъ с квасилова па(н) холмски(и) чинимъ знаменито симъ нашимъ ли(с)то(м) хто на него посмотри(т) или чтучи его услыши(т) кому (ж) буде(т) его потребизно [!] и(ж) [!] своимъ братаничо(м) с пано(м) ѡле(х)но(м) чжусою по нашо(й) по добро(й) воли бе(з) ка(ж)дого [?] прину(ж)дения имѣли є(с)мо дѣ(л) у нашо(и) дѣдично(и) ѡ(т)чизнѣ мнѣ пну ванку досталосѣ на мою дѣ(л)ницю квасилово А басовъ Ку(т) а бережаны а колодноѣ а ко(р)нино а славноѣ а баково а ростово со вси(м) с ты(м) што к ты(м) Село(м) слушає(т) А пану ѡле(х)ну на его делницю досталосѣ бачаница а тесово а сѣьнии гаи а садки а ляхово А новгоро(д)чичи А волоктовичи а почапци тако(ж) со вси(м) с ты(м) што к ты(м) Село(м) слушає(т) нижли || што єсть дани медовое у пна ѡле(х)ново(и) руцѣ у селе у новгоро(д)чичохъ тую данъ усю спо(л)на па(н) ѡле(х)но имає(т) давати дяди своему па(н) хо(л)мскому данъ медовую дотолѣ доколи бѣгъ пну хо(л)мскому живо(т) продо(л)жи(т) а по животѣ пна ваньковѣ та да(н) медовая у селе у новгоро(д)чичо(х) пну ѡле(х)ну вечно непорушно а мои(м) пна ва(н)ковы(м) дѣтемъ ани мои(м) ближни(м) у тую дѣлницю у пну ѡле(х)нову што ве(р)ху писаную ненадобѣ вѣступоватисѣ А при томъ были добрыє люде па(н) васко любви(ч) писа(р) королевски(и) па(н) ива(н) мушата па(н) Семашко Єпифановичъ панъ ва(н)ко петрашковичъ панъ ва(с)ко полтевь, кнзь тевике(л) панъ сенъко каленниковичъ панъ стецко микули(ч) па(н) лютикъ небогаты(и) панъ ивашко мжачичъ панъ яцко смолчичъ а про лепшое сведомѣ и тве(р)дость и печат(т) мою привѣси(л) єсми к сему моему листу пса(н) и дата во (л)воє по(д) лѣты рожества х(с̃)ва а ле(т) а̃ у̃ о̃ и̃ м(с̃)ца ауста вѣ є де(н) кану(н) прѣѡбражения хва индит г, писа(л) па(н) ва(с)ко писа(р) королевски(и) (Гр XV, 67–68).

Див.: Українські грамоти XV ст. / підгот. тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського; відп. ред. М.М. Пешак. Київ: Наукова думка, 1965. С. 25–134.

Список писемних пам'яток

АД Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів: ТОВ «Простір-М», 2004. 1286 с.

АЗР Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією. Санктпетербургъ: Типографія II Отдѣленія Собств. Е. И. В. Канцеляріи, 1846. Т. I.: 1340–1506. 375 с. + 24 с. + 16 с.

БЄ Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст. / відп. ред. В.В. Німчук, підгот. до видання Ю.В. Осінчук. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 360 с.

ГВЛ Галицько-Волинський літопис: текст / підгот. до вид. В.Ю. Франчук. *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар* / за ред. М.Ф. Котляра. Київ: Наукова думка, 2002. С. 75–156.

Г(К)Є Галицьке (Крилоське) Євангеліє 1144 року. Факсимільне видання. Український католицький університет. Львів – Івано-Франківськ, 2018. 260 с.

ГЄ Галицкое Евангелие 1266 – 1301 гг. Санктпетербург: Государственная публичная библиотека им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. Шифр Ф.п. I.64. 175 л.

ГЛ Німчук В.В. Київські глаголичні листки – найдавніша пам'ятка слов'янської писемності / відп. ред. В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1983. С. 103–128.

Гр XIV Грамоти XIV ст. / упорядк., вступна стаття, коментарі і словники-показчики М.М. Пешак; відп. ред. В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1974. С. 9–149.

Гр XV Українські грамоти XV ст. / підгот. тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського; відп. ред. М.М. Пешак. Київ: Наукова думка, 1965. С. 25–134.

ГС Барвінський Б. Кілька документів і заміток до часів великих князів Свитригайла і Жигимонта Кейстутовича. *Записки Наукового Товариства імени Шевченка: Наукова часопись* / за ред. М. Грушевського. Львів: Друкарня Наукового Товариства імени Шевченка, 1913. Кн. III. Т. 115. С. 5–22.

ДЄ Добрилове Євангеліє 1164 року: транслітерований текст. *Добрилове Євангеліє 1164 року* / відп. ред. В.В. Німчук; упоряд. Ю.В. Осінчук. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 36–575.

ЄЄ Євсевієве Євангеліє 1283 року: давньоукраїнський текст. *Євсевієве Євангеліє 1283 року: наукове видання / відп. ред. В.В. Німчук.* Київ: Київський славистичний університет, 2001. С. 39–319.

Ізб 1073 Изборник Святослава 1073 года: факсимильное издание. Москва: Книга, 1983. 266 л.

Ізб 1076 Изборник 1076 года / подгот. текста В. С. Гольщенко. *Изборник 1076 года / изд. подгот. В.С. Гольщенко, В.Ф. Дубровина, В.Г. Демьянов, Г.Ф. Нефедов.* Москва: Наука, 1965. С. 148–701.

ІЛ Іпатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том второй). Москва: Языки русской культуры, 1998. 648 с.

КЛ Київський літопис. Іпатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том второй). Москва: Языки русской культуры, 1998. С. 273–715.

КП Киевская Псалтирь 1397 года / фотосъемка Э. И. Стейнерта. Москва: Искусство, 1978. 232 л.

ЛЄ Луцьке Євангеліє XIV століття: видання факсимільного типу. Київ: ТОВ «Горобець», 2011. 526 л.

ЛЛ Лаврентьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том первый). Москва: Языки русской культуры, 1997. 496 с.

ПА Пандекти Антіоха 1307 р. Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького. Шифр. Рк. v 688. 306 л.

ПВЛ Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. *Повесть временных лет. Ч. I. Текст и перевод / подгот. текста Д.С. Лихачева; перевод Д.С. Лихачева и Б.А. Романова; под ред. В.П. Адриановой-Перетц.* Москва – Ленинград: Издательство АН СССР, 1950. 405 с.

ПВМ Свѣнцицкій И.С. Поученіє Владимира Мономаха дѣтемъ. Львовъ: Изданіє Галицко-русской Матицы, 1902. 12 с.

ПДЗ Послание Данила Заточеного. *Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам / подгот. к печати Н.Н. Зарубин; ред. акад. Н.К. Никольский.* Ленинград: Издательство АН СССР, 1932. С. 49–107.

ПМ Пооученьє. Лаврентьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том первый). Москва: Языки русской культуры, 1997. С. 240–256.

ПП Києво-Печерський патерик: текст. *Києво-Печерський патерик. (Вступ. Текст. Примітки) / проф. Д. Абрамович.* Репринтне видання. Київ: Час, 1991. С. 1–211.

ПР Правда русская. I. Тексты / подгот. к печати В.П. Любимов, Н.Ф. Лавров, М.Н. Тихомиров, Г.Л. Гейерманс и Г.Е. Кочин; под ред. Б.Д. Грекова. Москва – Ленинград: Издательство АН СССР, 1940. 506 с.

Пр Правда русская. III. Факсимильное воспроизведение текстов / под общей ред. акад. Б.Д. Грекова. Москва: Издательство АН СССР, 1963. 472 с.

РС Реймське Евангеліє. Видання факсимільного типу: у 2 т. Київ: Видавництво «Горобець», 2019. Т. 1. Факсиміле. 120 с.; Т. 2. Дослідження. 148 с.

РСА Реймське Евангеліє Анни Ярославівни. Александрович В.С. Львів: Видавництво «МС», 2010. 200 с. іл.

РЛ Полное собрание русских летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. 180 с.

СДЗ Слово Даниила Заточника. *Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам* / подгот. к печати Н.Н. Зарубин; ред. акад. Н.К. Никольский. Ленинград: Издательство АН СССР, 1932. С. 1–48.

СИ Молдован А. М. Первая редакция «Слова» (список С–591). *Молдован А.М. «Слово о законе и благодати» Илариона*: монография / отв. ред. Л.П. Жуковская, В.Ю. Франчук. Київ: Наукова думка, 1984. С. 78–100 с.

СП Слово о плъку Игоревѣ... *Слово о плъку Игоревѣ, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова* / підгот. давньоруського тексту і примітки В.В. Німчука. Київ: Дніпро, 1982. С. 7–46.

ХДУЛ Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / уряд. акад. О.І. Білецький. 3-те вид. Київ: Рад. школа, 1967. 783 с.

ХІУМ Німчук В.В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Київ – Житомир: Полісся, 2015. 352 с.

Чет Четья 1489 р. Інститут рукопису. Київ: Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Фонд № 301. Од. зб. ДА / 415 л. 378 арк.

Список рекомендованої літератури

Арполенко Г.П., Козирева З.Г., Лиса Г.І., Симонова К.С., Щербатюк Г.Х. Нариси з морфології старослов'янської мови східнослов'янських пам'яток XI–XIII ст. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. 192 с.

Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.

Білоусенко П.І., Іншакова І.О., Качайло К.А., Меркулова О.В., Стовбур Л.М. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / відп. ред. В. М.Мойсієнко. Запоріжжя – Кривий Ріг: ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2010. 480 с.

Білоусенко П.І. Історичний словотвір української мови. Іменник. Прислівник. Запоріжжя – Київ: ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2020. 111 с.

Бойчук М.К. Вступ. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматики української мови: підручник.* 2-е видання, виправлене. Київ: Рад. школа, 1962. С. 3–76.

Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. 4-те видання. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 154 с.

Брус М.П. Українська мова XI–XV століть: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2015. 400 с.

Булаховський Л.А. Історичний коментарій до української літературної мови. *Л.А. Булаховський. Вибрані праці в п'яти томах. Українська мова.* Київ: Наукова думка, 1977. Т. 2. С. 217–569.

Булаховський Л.А. Майбутні українські риси в староруських пам'ятках (до XIV ст.). *Булаховський Л.А. Питання походження української мови* / відп. ред. Ф. Т. Жилко. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. С. 43–82.

Висоцький С.О. Київська писемна школа X–XII ст. Львів – Київ – Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коця, 1998. 246 с.

Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості) / відп. ред. Л.Л. Гумецька. Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. 283 с.

Гринчишин Д. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови. *Записки Наукового товариства імені Шевченка: праці філологічної секції* / ред.: М. Ільницький, О. Купчинський. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1995. Т. 229. С. 251–276.

Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. / відп. ред. І.М. Керницький. Київ: Видавництво АН УРСР, 1958. 298 с.

Духовна спадщина Давнього Галича: науковий збірник / укладачі: І. Скоцилас, В. Фрис. Львів: Український католицький університет, 2018. 168 с. + 17 іл.

Житецький П.Г. По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV вв. *Вибрані праці. Філологія* / відп. ред. І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1987. С. 287–300.

Запаско Я.П. Мистецтво книги княжої доби XI–XIII ст. *Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів: Світ, 1995. С. 13–50.

Запаско Я.П. Мистецтво української рукописної книги XIV–XVIII ст. *Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів: Світ, 1995. С. 51–115.

Запаско Я.П. Опис рукописів. *Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів: Світ, 1995. С. 123–315.

Запаско Я.П. Передмова. *Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів: Світ, 1995. С. 9–11.

Ковалів П. Вступ до історії східнослов'янських мов / ред. проф. д-р В. Стецюк; Наукове товариство ім. Шевченка. Нью-Йорк, 1970. 160 с.

Колоїз Ж.В. Історична фонетика і граматики української мови: навчальний посібник. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С.В., 2023. 244 с.

Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь 2-ої половини XII–XIII ст. *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар* / за ред. чл.-кор. НАН України М.Ф. Котляра. Київ: Наукова думка, 2002. С. 9–28.

Котляр М.Ф. Коментар до літопису. *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар* / за ред. чл.-кор. НАН України М.Ф. Котляра. Київ: Наукова думка, 2002. С. 157–359.

Котляр М. Ф. Композиція, джерела, жанрові та ідейні характеристики Галицько-Волинського літопису. *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар* / за ред. чл.-кор. НАН України М.Ф. Котляра. Київ: Наукова думка, 2002. С. 29–59.

Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. 248 с.

Куземська Г. Якою мовою молилася давня Україна: правила української транслітерації церковнослов'янських текстів. Видання 2-ге, доопрацьоване і значно доповнене. Київ: КЖД «Софія», 2012. 112 с., 165 іл.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / Наукове товариство імені Шевченка у Львові. Львів: ТОВ «Простір-М», 2004. 1286 с.

Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л.А. Булаховського. Київ: Рад. школа, 1951. Т. I: 1. Вступ. 2. Лексика. 3. Фонетика. 4. Морфологія. 5. Наголос. 520 с.; Т. II: 1. Просте речення. 2. Складне речення. 3. Пунктуація. 408 с.

Мельник Я.Г., Лазарович О.М. Церковнослов'янська мова: навчально-методичний посібник. Вид. 4-е, перероблене та доповнене. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2017. 252 с.

Мельник Я.Г. Церковнослов'янська мова. Буквар та читанка: посібник для початкового вивчення церковнослов'янської мови. Львів: Манускрипт-Львів, 2021. 144 с.

Мойсієнко В.М. Про національний статус «руської мови» в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Мовознавство*. 2005. № 1. С. 67–82.

Німчук В.В. Виникнення східнослов'янської писемності. *Бібліотечний вісник*. 2000. № 6. С. 3–16.

Німчук В.В. Галицько-Волинський літопис XIII ст. за Іпатіївським списком близько 1425 року. *Німчук В.В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.* Київ – Житомир: Полісся, 2015. С. 335–346.

Німчук В.В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови. *Євсевієве Євангеліє 1283 року: наукове видання* / відп. ред. В. В. Німчук. Київ: Київський славистичний університет, 2001. С. 3–38.

Німчук В.В. Пам'ятки української мови. *Українська мова: енциклопедія* / ред. кол. : Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. Видання третє, зі змінами і доповненнями. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. С. 473–475.

Німчук В.В. «Повість временних літ» початку XII ст. за списком Лаврентіївського літопису 1377 року. *Німчук В.В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.* Київ – Житомир: Полісся, 2015. С. 158–168.

Німчук В.В. Походження української мови. *Етнічна та етнокультурна історія України: у 3 т.* / ред. О.Б. Діденко, Є.І. Мазніченко, К.В. Харченко; відп. ред. Г.А. Скрипник. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 1. Кн. 2. С. 351–468.

Німчук В.В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. Частина I. Проект. Київ: Інститут української мови НАН України, 1995. 54 с.

Німчук В. В. Правила публікації джерел наукового класу. *Німчук В.В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. Частина I. Проект.* Київ: Інститут української мови НАН України, 1995. С. 13–34.

Німчук В.В. Руська Правда XI–XII ст. за списком 1282 року. *Німчук В.В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.* Київ – Житомир: Полісся, 2015. С. 149–154.

Пецак М.М. Стиль ділових документів XIV ст. (структура тексту) / відп. ред. І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1979. 268 с.

Півторак Г.П. Історико-лінгвістична славістика: вибрані праці / відп. ред. В.Г. Складенко. Київ: Наукова думка, 2015. 512 с.

Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / відп. ред. В.Г. Складенко. Київ: Академія, 2001. 152 с.

Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоукраїнської мови. (Історико-фонетичний нарис) / відп. ред. В.Г. Складенко. Київ: Наукова думка, 1988. 280 с.

Русанівський В.М. Вступ. *Історія української мови. Фонетика* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1979. С. 7–62.

Русанівський В.М. Історія української мови. *Українська мова: енциклопедія* / редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. Видання третє, зі змінами і доповненнями Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. С. 244–248.

Русанівський В.М. Передмова. *Українські грамоти XV ст.* / підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського. Київ: Наукова думка, 1965. С. 8–18.

Русанівський В.М. Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI–XVII ст.: доповідь на VII Міжнародному з'їзді славістів. Київ: Наукова думка, 1973. 28 с.

Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови: посібник. Київ: Рад. школа, 1964. Ч. I. 236 с.

Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови: навчальний посібник. Київ: Вища школа, 1970. Ч. II. 192 с.

Свенціцький І.С. Мова староруських творів світського змісту X–XIII ст. *Питання слов'янського мовознавства* / ред. кол.: І.Г. Галенко, І.І. Ковалик, М.Й. Онишкевич (відп. ред.) та ін. Львів: Видавництво Львівського університету, 1963. Кн. 7–8. С. 3–14.

Свенціцький І.С. Нариси про мову пам'яток староруського письменства XI віку. *Питання слов'янського мовознавства* / ред. кол.: В.І. Борковський (відп. ред.), М.С. Возняк, Р.М. Волков та ін. Львів: Видавництво Львівського університету, 1948. Кн. 1. С. 123–139.

Скляренко В.Г. Праслов'янські інтонації та їх відбиття в українській мові. *Історія української мови. Фонетика* / ред. кол.: В.В. Німчук (відп. ред.), М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1979. С. 330–344.

Скляренко В.Г. Русь і варяги. Історико-етимологічне дослідження / відп. ред. Г.П. Півторак. Київ: Довіра, 2006. 97 с.

Скочиляс І., Фрис В. Духовна спадщина Давнього Галича: наукове видання. Львів: Український католицький університет, 2018. 168 с. + 17 іл.

Франчук В.Ю. Киевская летопись. Состав и источники в лингвистическом освещении / отв. ред. Н.Н. Пилинский. Київ: Наукова думка, 1986. 184 с.

Франчук В.Ю. Хлебниковський список Галицько-Волинського літопису як пам'ятка староукраїнської мови XVI ст. *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар* / за ред. чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра. Київ: Наукова думка, 2002. С. 60–74.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: монографія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.

Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / переклад з англійської С. Вакуленка, А. Даниленка; редактор Л. Ушкалов. Харків: Акта, 2002. 1056 с.

Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. *Історія української мови: хрестоматія* / упоряд.: С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко. Київ: Либідь, 1996. С. 191–205.

Умовні скорочення та позначення

Графічні знаки

ā – знак довготи
ā̇ – знак короткості
д' – зна м'якості
д̣ – знак пом'якшення
*mati – знак відновлення форми
ц̣ – знак нескладової функції голосного
г̣ – знак складотворчості сонорного
ā̇ – знак виділення дифтонгів
д̣ѡа – знак наголошування
Б̣г̣ – знак скорочення, титло
ср̣д̣це – винесення без покриття
сл̣д̣це – винесення з покриттям
+ – знак сильної позиції редукованого
– – знак слабкої позиції редукованого

Мовознавчі терміни

гол. – голосний звук
приг. – приголосний звук
чол. – чоловічий рід
жін. – жіночий рід
сер. – середній рід
одн. – одинина
мн. – множина
дв. – двоїна
відм. – відмінок
наз. – називний
род. – родовий
відкл. – відкладний
дав. – давальний
знах. – знахідний
оруд. – орудний
місц. – місцевий
клич. – кличний
мин. – минулий час
д. мин. – давноминулий час
тепер. – теперішній час
майб. – майбутній час
наказ. – наказовий
умов. – умовний
заст. – застаріле значення
перен. – переносне значення
книж. – книжне значення

Давні й сучасні мови

англ. – англійська мова
араб. – арабська мова
білор. – білоруська мова
болг. – болгарська мова
вірм. – вірменська мова
в. луж. – верхньолужицька мова
гот. – готська мова
грец. – грецька мова
д. в. нім. – давньовірхньонімецька мова
д. євр. – давньоєврейська мова
діал. – діалектна мова
д. інд. – давньоіндійська мова
д. іран. – давньоіранська мова
д. ісл. – давньоісландська мова
д. прус. – давньопруська мова
д. сканд. – давньоскандинавська мова
д. укр. – давня українська мова
індоєвр. – індоєвропейська мова
ірл. – ірландська мова
латиськ. – латиська мова
лат. – латинська мова
лит. – литовська мова
македон. – македонська мова
нім. – німецька мова
н. луж. – нижньолужицька мова
пол. – польська мова
прасл. – праслов'янська мова
прус. – пруська мова
рос. – російська мова
серб. – сербська мова
санскр. – санскрит
с. грец. – середньогрецька мова
с. лат. – середньолатинська мова
словац. – словацька мова
словен. – словенська мова
ст. ірл. – староірландська мова
стсл. – старослов'янська мова
татар. – татарська мова
тур. – турецька мова
угор. – угорська мова
укр. – українська мова
фін. – фінська мова
хорв. – хорватська мова
чес. – чеська мова

Навчальний посібник

БРУС Марія Петрівна

Історична грамати́ка української мови

Частина третя

Хрестоматійні матеріали

Комп'ютерний набір,
дизайн, верстка, редагування
М. П. Брус

Підписано до друку 28.11.2024
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк цифровий
Гарнітура «Times New Roman». Ум. друк. арк. 7,38
Наклад 100 пр.

Видавець
ПП Голіней О.В.
76008, м. Івано-Франківськ, вул. Галицька, 128
тел. 0342580432, +380505403064
e-mail: gsm1502@ukr net